

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**SƏMƏD VURĞUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN
ÜSLUBİ-LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Leyla Tofiq qızı İbrahimova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elçin Mirhüseyn oğlu İsmayılov

Sumqayıt – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL. BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İŞLƏNƏN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	11
1.1. Dildə paremioloji vahidlər və onların nəzəri əsasları.....	11
1.2. Bədii əsərlərdə işlənən paremioloji vahidlərin təsnifatı: atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, aforizmlər.....	27
II FƏSİL. SƏMƏD VURĞUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	44
2.1. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	44
2.1.1. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında çoxmənəlilik.....	49
2.1.2. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında leksik və qrammatik omonimlik.....	52
2.1.3. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında sinonimlik.....	54
2.1.4. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında antonimlik.....	62
2.2. Poetik dildə işlənən paremioloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri.....	66
III FƏSİL. SƏMƏD VURĞUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN KOQNİTİV VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	83
3.1. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətləri.....	83
3.2. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin konseptlər üzrə təsnifatı.....	90
3.3. Paremioloji vahidlərdə modallıq.....	108
3.4. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji konstruksiyaların struktur xüsusiyyətləri.....	114

3.4.1. Predikativ strukturlu paremioloji vahidlər.....	118
3.4.1.1. Sadə cümlə quruluşlu paremioloji konstruksiyalar.....	122
3.4.1.2. Mürəkkəb cümlə quruluşlu paremioloji konstruksiyalar.....	123
NƏTİCƏ	125
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	128

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Atalar sözlərinin və məsəllərin bədii üslubda nəzm və nəsr əsərlərində işlənməsi bu tip qapalı konstruksiyaların xalq tərəfindən mənimsənilməsində böyük rol oynayır. Qapalı modellər kimi formalaşan paremioloji konstruksiyaların semantik yükünü daha böyük kütləyə məhz atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər tərəfindən çatdırılır.

Dünyanın bütün dillərində olan paremioloji vahidlərin ümumi cəhətləri mövcuddur. Paremioloji konstruksiyalar qloballaşan dünyanın mənəvi aləminin dayağı, əsas sütunudur. Dünyanın bədii düşüncəsinin nəticəsi kimi meydana gələn paremioloji vahidlər çox zaman semantik yükünü özlərində saxlasalar da, müxtəlif fonetik cildə meydana çıxıb bilirlər. Mövcud maddi aləmin insan təfəkküründəki əksi atalar sözləri və məsəllərin yaranmasına zəmin yaradır. Xalqın fəlsəfi fikirləri paremioloji vahidlərdə yer tapır. Atalar sözlərini və məsəlləri bilmək təkcə dilin daha mükəmməl öyrənilməsinə deyil, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünün, xarakterinin və düşüncə tərzinin daha yaxşı anlaşılmasına gətirib çıxarır. Bir xalqın və ya bir millətin mənəvi mədəniyyətinin ən vacib göstəricisi atalar sözləri və məsəllərdir. Onlar dil formasına münasibətdə isə bədii quruluşun obrazlılığı, poetikliyi, semantik müxtəlifliyi ilə müşahidə olunur. Dilimizdəki atalar sözləri və məsəllərin üslubi linqvistik tədqiqi atalar sözlərinin strukturunda və semantikasında ümumbəşəri və mədəni-millət cəhətləri üzə çıxarmağa, xalqın milli mentaliteti və dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini səciyyələndirməyə imkan verir. Paremioloji vahidlərin öyrənilməsi mədəniyyətlərarası kommunikasiyada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya xalqlarının dünya haqqında fərqli fikirləri fərqli milli mentalitetlərin yaranmasına səbəb olur. Bu da özünü paremioloji vahidlərin məzmununda göstərir. Bu səbəbdən Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlər çox rəngarəngdir, o cümlədən Azərbaycanın xalq şairi, illər keçməsinə baxmayaraq, şöhrəti qətiyyən azalmayan Səməd Vurğun da öz əsərlərində bu zəngin paremioloji konstruksiyalardan nəinki istifadə etmiş, hətta atalar sözlərinə bərabər aforizmlər yaratmışdır. Atalar sözləri və məsəllər xalq mədəniyyətinin tərkib hissəsi və milli-mədəni (etno-stereotipik) informasiya daşıyıcısı kimi, daim tədqiqatçı üçün aktual olaraq qalır. Dünyanın mədəni mənzərəsi

və hər bir xalqın orijinal mədəniyyəti haqqında biliklər sayəsində bir xalqın mədəniyyətini digərinin mədəniyyətindən ayırmaq üçün paremioloji konstruksiyalar böyük rol oynayır. Azərbaycan atalar sözlərinin öyrənilməsinə XIX əsrdən başlanmışdır. Azərbaycan ziyalılarının səyi nəticəsində folklor materialı olan paremioloji vahidlər mətbuatda çap olunmuşdur. Bu haqda məlumatı “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabından alırıq [19].

XX əsrin əvvəllərində atalar sözünün tədqiqi ilə səthi də olsa, Firudin bəy Köçərli məşğul olmuşdur [52]. F.Ə.Köçərli yazırdı: “*Türk dilində minlərlə məsəl var ki, onların hamısı təcrübə edilərək deyilmişdir*” [52, s. 6]. XX əsrin əvvəllərində paremioloji vahidlərin toplanıb nəşr edilməsində A.Şaiqin, N.Nərimanovun, Y.V.Çəmənəminlinin mühüm rolu olmuşdur. İlk tədqiqat əsəri olan “Azərbaycan atalar sözləri” kitabı isə Hənəfi Zeynallı tərəfindən 1926-cı ildə çap olunmuşdur. H.B.Zeynallının fikrincə, atalar sözlərini tədqiq etmək üçün onların daşdığı semantikanı açmaq üçün əsrlər lazımdır [90, s. 111].

Azərbaycan atalar sözlərinin öyrənilməsində Əbülqasım Hüseynzadənin də böyük xidmətləri olmuşdur. Z.Ə.Əlizadə Ə.N.Hüseynzadənin atalar sözlərinin tədqiqindəki rolunu Vladimir Dalın rus folklorşünaslığına etdiyi xidmətlə müqayisə etmişdir. XX əsrin ortalarına qədər atalar sözləri və məsəllərə biz yalnız dərsliklərdə, müntəxəbatlarda rast gəlirdiksə, ilk dəfə 1942-ci ildə H.M.Araslı tərəfindən bədii əsərlərdə işlənən atalar sözləri və məsəllər tədqiqata cəlb olundu [15]. Beləliklə, ədiblərimizin dilindəki paremioloji vahidlərin öyrənilmə tarixinin biz H.M.Araslıyla başladığını söyləyə bilərik. Lakin H.M.Araslı da Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında paremioloji vahidləri məhz ədəbiyyat, folklor prizmasında öyrənmiş, materiallara bir dilçi kimi yox, ədəbiyyatçı kimi yanaşmışdır. H.M.Araslıdan sonra Ayaz Vəfalı tərəfindən “Füzuli və folklor”, Əli Saləddin tərəfindən “Sabir və folklor” əsərləri yazılmışdır [70]. Cəlal Abdullayev isə Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidləri bir ədəbiyyatçı kimi tədqiq etmişdir [3; 4]. C.M.Abdullayev yazır: *Səməd Vurğun ədəbiyyatımızda folklorun müxtəlif növlərini –atalar sözlərini və məsəlləri mexaniki formada, kortəbii şəkildə işlədənləri tənqid edirdi*” [3, s. 12].

Atalar sözləri və məsəlləri tədqiq edən folklorşünaslar, ədəbiyyatçılar bəzən tədqiqatlarında paremioloji vahidlərin dil xüsusiyyətlərinə də toxunmuşlar. Ədəbiyyatçılar bəzən paremioloji vahidlərə bir dilçi prizmasından baxmış, atalar sözlərinin cümlə quruluşlu məsələlərinə toxunmuş, bəzən də atalar sözlərini leksik-semantik cəhətdən təhlil etməyə səy göstərmişlər.

Atalar sözləri və məsəllərə sırf dilçi yanaşması S.Ə.Cəfərovla başlamışdır. Atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya münasibətindən bəhs edən alim paremioloji vahidlərin əmələgəlmə xüsusiyyətləri barəsində fikir söyləmişdir [26, s. 104-121].

A.M.Qurbanov, H.A.Bayramov əsərlərində paremioloji vahidləri əsasən frazeoloji vahidlərlə müqayisə etmişlər [23; 52]. G.İ.Yusifovun “Azərbaycan atalar sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı tədqiqat işi isə tamamilə dilçilik əsəri olub paremioloji vahidlərin dilçilik prizmasından araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Əsərdə atalar sözləri dil baxımından tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə, atalar sözlərindəki ritm, alliterasiya, assonans araşdırılmışdır [89]. G.İ.Yusifovun bu əsəri atalar sözlərinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk tədqiqat olsa da, Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərinə həsr olunmuş ən əhatəli tədqiqat işi Zinyət Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” monoqrafiyası olmuşdur. Z. Ə. Əlizadə monoqrafiyasında atalar sözləri və məsəllərin, paremioloji vahidlərin, leksik-semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə tədqiq etmiş, sözügedən vahidlərin frazeologiyaya münasibəti və çoxmənalılıq, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi kimi məsələlərə açıqlıq gətirmişdir. Alim atalar sözlərini üç istiqamətdə araşdırmışdır:

1. Azərbaycan dilinin paremioloji vahidləri müxtəlif sistemli dillərlə müqayisəli şəkildə;
2. Azərbaycan dilinin atalar sözləri bədii əsərlərin materialları əsasında;
3. Atalar sözləri və məsəllərimiz türk dilləri ilə müqayisəli formada və türkoloji müstəvidə.

Digər qohum olmayan dillərlə müqayisələr ingilis, rus dilləri ilə aparılmışdır. Rus dilindəki paremioloji vahidlərin okkazional formalarını və onların Azərbaycan

dilində tərcümə məsələlərini R.Əmrahova tərəfindən, müxtəlif quruluşlu dillərdə paremioloji vahidlərin identik modellərini rus, azərbaycan, ingilis dillərinin materialları əsasında Ə.Baxşiyeva tərəfindən, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında frazeologizmlər əsasında yaranan atalar sözləri və məsəlləri isə L.Həmidova tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. X.Əhmədova isə Azərbaycan dilindəki atalar sözlərini alman dilinin materialları əsasında, G.A.Teymurova rus və Azərbaycan dillərindəki paremioloji konstruksiyaların kateqorial-sintaktik xarakteristikasını, Ü.Y.Məmmədova isə Azərbaycan və ingilis dillərindəki atalar sözlərini struktur-semantik cəhətdən tədqiqata cəlb etmişdir. M.Y. Zöhrab-Məcid isə atalar sözlərində variativlik problemlərini ingilis və Azərbaycan atalar sözlərinin materialları əsasında araşdırmışdır [21; 32; 79; 91; 58]. Bu mövzuda yazılmış əsərlərin sayını artırmaq da olar. Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərinin tədqiqat tarixini araşdırarkən şahidi oluruq ki, Azərbaycan atalar sözləri daha çox müxtəlif sistemli dillərin materialları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə olan tədqiqatlardan A.M. Ərdoğanın *“Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri” əsərində verilən nümunələr əsasında atalar sözləri və zərbi-məsəllər araşdırılmışdır* ” [29, s. 41].

Azərbaycan bədii üslubunda, bədii əsərlərin dilində işlənən paremioloji konstruksiyaların tədqiqatı o qədər də əhatəli sayılmaz. N.H.Abbasova paremioloji– frazeoloji vahidlərin tərcümə problemlərini araşdırmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan yazıçılarının yazdıqları bədii əsərlərdə paremioloji konstruksiyaların öyrənilmə əhatəsi daha da genişlənməlidir. Bir çox dilçilər frazeoloji vahidləri paremiologiyanın tərkibində öyrəndiyindən frazeoloji vahidləri öyrənən tədqiqat əsərlərində paremioloji vahidlər frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmişdir [2, s.16].

Azərbaycan dilçiliyində paremioloji vahidlərin araşdırılma tarixinə baxdıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, bədii əsərlərin dilində işlənən paremioloji vahidlərin tədqiqində müəyyən boşluqlar yox deyil.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərdir. Predmeti isə paremioloji vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərin-atalar sözləri və məsəllərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Tədqiqat işindən irəli gələn məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Paremioloji vahidlərin digər sabit birləşmələrlə sərhədlərini təyin etmək;
- Bəzi paremioloji vahidlərin bölgüsünü aparmaq, onların atalar sözləri, qanadlı sözlər, zərbi-məsəllər, aforizmlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- Paremioloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Paremioloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- Şairin yaradıcılığında paremioloji vahidlərin-atalar sözləri və məsəllərin koqnitiv özəlliklərini təhlil etmək;
- Paremioloji konstruksiyaların konseptlər üzrə bölgüsünü aparmaq;
- Paremioloji vahidlərin struktur xüsusiyyətlərini təyin etmək;
- Səməd Vurğunun əsərlərindəki atalar sözləri və məsəlləri predikativlik xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək;
- Sadə və mürəkkəb cümlə növündə olan paremioloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- Paremioloji vahidlərin-atalar sözləri və məsəllərin çoxmənalılıq xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- Atalar sözlərində və məsəllərdə olan omonimliyi tədqiq etmək;
- Paremioloji konstruksiyaların sinonimlik və antonimlik əlamətlərini araşdırmaq;
- Paremioloji vahidlərdə modallığı öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri analiz, təsviretmə və müqayisəli metodla araşdırılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Paremioloji vahidlərin bir çox nəzəri əsasları mövcuddur;
- Səməd Vurğunun əsərlərində paremioloji vahidlərində leksik və sintaktik

təsvir və ifadə vasitələri geniş şəkildə işlənir;

– Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin konstruksiyalarının linqvistik xüsusiyyətlərinə çoxmənəvilik, omonimlik, antonimlik, sinonimlik aiddir;

– Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər üslubi özəlliklərə sahibdir;

– Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin müəyyən koqnitiv xüsusiyyətləri vardır;

– Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidləri müxtəlif konseptlər üzrə (torpaq, çörək, qadın, ana, bilik, idrak, dost, dünya, yaxşı- pis, xeyir-şər və s.) təsnif etmək mümkündür;

– Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərin modallıq və predikativlik xüsusiyyətləri özünü göstərir.

– Predikativ paremioloji konstruksiyalar sadə və mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiq edildiyi dissertasiyada aşağıda ümumiləşdirildiyi kimi bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Son illər koqnitiv dilçiliyə artan marağın nəticəsi kimi, tədqiqat əsərində sintaktik üsulla yaranmış dil vahidlərinin koqnitiv xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

- Paremioloji vahidlərin nəzəri əsasları ilə bərabər, leksik-semantik xüsusiyyətləri, koqnitiv cəhətləri, predikativlik amilləri ilk dəfə bizim tədqiqat əsərimizdə mövzu obyektinə olmuşdur.

- Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji konstruksiyalar yalnız struktur dilçiliyin deyil, antroposentrik dilçiliyin prizmasından araşdırılmışdır.

- Tədqiqat işində ilk dəfədir ki, Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlər, el deyimləri və duyumları, aforizmlər, atalar sözləri və məsəllər, paremioloji vahidlər geniş formada araşdırılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bəzi paremioloji vahidlər bir çox alim tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ancaq Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər-atalar sözləri və məsəllər tədqiqat işimizdə dilçiliyin müxtəlif sahələri baxımından araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin, atalar sözü və məsələlərin nəzəri problemlərinin araşdırılması və onların Səməd Vurğunun əsərlərində üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqla bağlıdır. Dissertasiya nəzəri və təcrübi mahiyyət daşıyır. Araşdırmadan frazeologiyaya, leksikologiyaya, leksikoqrafiyaya dair elmi və praktik əsərlərin və paremioloji vahidlərin izahlı lüğətinin hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Doktorant tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı müxtəlif elmi seminar və konfranslarda çıxış etmişdir. Dissertasiya müəllifinin 18 məqalə və tezisi AAK-ın tövsiyə etdiyi dərgilərdə işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Lənkəran Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 7 səhifə (12564), I fəsil 33 səhifə (59258 işarə), II fəsil 39 səhifə (67367 işarə), III fəsil 42 səhifə (72174 işarə), nəticə 3 səhifə (4450 işarə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 11 səhifə olmaqla işin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 127 səhifə – 215 813 işarədir.

I FƏSİL

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İŞLƏNƏN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Dildə paremioloji vahidlər və onların nəzəri əsasları

Bədii əsərdəki paremioloji vahidlərin tədqiq edilməsinin aktuallığı biliyin linqvo-mədəni paradiqmasının dərinləşməsi ilə bağlıdır ki, bu da milli-mədəni mətnlərin məzmununu geniş xalq kütləsinin başa düşməsinə uyğunlaşdırmağa imkan verir. Paremioloji vahidlər dil vahidi olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət faktıdır. Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyəti onun həm də dilində hifz olub gələcək nəsillərə çatdırılır. Kulturologiyanın ciddi problemi bu elmin öyrənilmə obyektinin ümumi qəbul edilmiş tərifinin olmamasıdır. T.F.Kuznetsova qeyd edir: *“İndiki dövrə kimi mədəniyyətə yüzlərlə tərif verilmişdir. Və belə bir fikir foralaşmışdır ki, mədəniyyətin tərifi mədəniyyətşünaslığın ən incə yeri və ən həssas nöqtəsidir”* [113, s. 7]. Hesab edirik ki, belə bir çoxluqla “mədəniyyət” anlayışının bütün tərifləri elmi biliklərin fənlərarası, sektorlararası səviyyəsində terminin mənalarını əlaqələndirən əsas informasiya komponentinə əsaslanmalıdır.

Azərbaycan bədii mətnlərinin tədqiqi mədəniyyətlərarası oxşarlıqlar və milli-mədəni fərqlərin universal spektrini müəyyən etməyə imkan verir. Mədəni əhəmiyyətli məlumatlar mətnin orijinalda və tərcüməsində müxtəlif leksik komponentlər vasitəsilə ötürülür, Azərbaycan dilinə və digər dillərdə danışanlar arasında dünyanın müxtəlif mədəni şəkillərini formalaşdırır.

Bədii mətn dedikdə biz təkrar istehsal olunmuş kulturoloji-müəyyən bir mədəniyyətdə müvafiq dildə yaradılmış mətni nəzərdə tuturuq. Bədii obrazların nəzərdən keçirilməsi empirik olaraq etno-stereotip konsepsiyasına əsaslanır. Bu araşdırma kontekstində etno-stereotip dünyanın ilkin konsepsiyalarına əsaslanan, lakin milli dünyagörüşünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bədii mətnlərdə transformasiya olunan, milli-mədəni təkrarlanan təmsil elementini ifadə edir.

“*Dilçilər tərəfindən dildəki paremioloji vahidlər tədqiq edilməsinə, onların konstruksiyalarının öyrənilməsinə baxmayaraq, dilçilik terminləri lüğətində paremioloji vahid termini ilə qarşılaşmaq olmur*” [12]. Lakin “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə paremioloji vahid, paremiologiya terminləri öz əksini tapmasa da, “paremioloji lüğət” terminin izahı bu formada qeyd edilmişdir: “*Paremioloji lüğət-nitq aktında təsir edə biləcək zərbi-məsəlləri, atalar sözü, hikmətli sözlər, qanadlı ifadələr və aforizmləri əhatə edən lüğət*” [68, s. 785]. Zənnimizcə, “paremioloji lüğət” birləşməsinin izahından əvvəl paremioloji vahid, paremioloji konstruksiya vahidlərinin geniş izahı verilməli idi. Paremioloji vahidlər ilk növbədə dil vahidləri olduqları üçün bu terminin izahının dilçilik terminlərinin izahlı lüğətində yer alması labüd idi.

Atalar sözlərində və məsəllərdə xalqın ruhu və müdrikliyi həmçinin, xalqın xarakteri, dünyagörüşü daha yaxşı anlaşılır. Bir millətin zəngin tarixi təcrübəsi, mədəniyyəti ilə bağlı dünyagörüşü zərbi-məsəllərdə, atalar sözlərində həmişə öz əksini tapmışdır. “*Atalar sözləri və məsəllərin məqsədəuyğun və düzgün istifadəsi nitqdə xüsusi orijinallıq və özünəməxsus ifadəlilik əmələ gətirir. Şifahi xalq ədəbiyyatı növlərindən biri olaraq, atalar sözləri və məsəllər onları yaradan xalqın təcrübələrini, müdrikliyini, müşahidələrini ehtiva edir*” [106, s. 48]. Atalar sözləri və məsəllər dilçiliklə bərabər, ədəbiyyatın, etnoqrafiyanın, folklorun da araşdırma mövzudur.

Atalar sözləri və məsəllər xalqın milli xarakterini, maraqlarını, müxtəlif vəziyyətlərə münasibətini, həyat tərzini, adət-ənənələrini daha dərinləndirən dərk etməyə kömək edir. Paremioloji vahidlərdən düzgün istifadə etmək bacarığı təkcə ana dilində danışanlarla bilavasitə ünsiyyətdə deyil, bədii mətnlərin tərcüməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Atalar sözləri və məsəlləri araşdırmaq və bilmək üçün xalqın təfəkkürünə, mentalitetinə, tarixi keçmişinə və psixologiyasına bələd olmaq lazımdır. “*Atalar sözləri və məsəlləri bir-birindən fərqləndirmək üçün, öncəliklə, atalar sözlərini şifahi xalq yaradıcılığının digər janrlarından ayırmaq ümumi xüsusiyyətlərini, ikincisi, ümumi, ancaq vacib hesab olunmayan, onları bir-birinə yaxınlaşdıran, həm də*

zamanda ayıran xüsusiyyətləri, üçüncüsü, onları fərqləndirən əlamətləri diqqətə almaq lazımdır” [121, s. 51]. Hər bir atalar sözü milli varlıqdır. Tanrı və peyğəmbər sözləri kimi onlar da insan ruhuna təsir göstərən amillərdəndir. Atalar sözləri, məsəllər yüzillər boyunca xalqın təcrübə etdiyi bilgiləri özündə saxladığından xalq tərəfindən sınıanmış təcrübə kimi hamı tərəfindən sorgusuz qəbul edilir. Atalar sözləri və məsəllər donmuş və qəlibləşmiş sözlərdir.

Nəsihətamizlik və tərbiyəvilik atalar sözlərinin məzmununun ümumiləşdirici göstəriciləridir. Deməli, atalar sözləri sintaktik baxımdan cümlələr kimi tərtib edilmiş, əsasən ritmik şəkildə təşkil edilmiş, xalqın ictimai-tarixi təcrübəsini ümumiləşdirən və əxlaqi xarakter daşıyan sabit, qısa, çox vaxt obrazlı, məcazi mənə daşıyan çoxmənəli ifadələrdir.

Zərbi-məsəllər nitqdə geniş istifadə olunan, sabit, qısa, əsasən obrazlı, bəzən çoxmənəli, məcazi mənə daşıyan ifadələrdir. Nitqdə cümlə üzvü kimi formalaşarkən, bəzən ritmik şəkildə təşkil olunurlar. *“Atalar sözləri və məsəllər şifahi xalq yaradıcılığının dəyərli inciləri olub, yüzilliklər boyu yığılmış nəsil-dən-nəslə, ağızdan-ağıza keçən təcrübəsini özündə əks etdirir*” [106, s. 41]. Türk kitab və ədəbi ənənəsində atalar sözləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk xalqının dünyəvi və dini xarakterli əsərlərinin əksər müəllifləri onlara istinad edirlər. *“Çox zaman atalar sözünə əsaslanaraq deyilənlərin mənasını ümumiləşdirmək, ona xüsusi sübutedici güc verir, mühüm bir fikri yada salmağa məcbur edir*” [133, s. 36].

Atalar sözləri, bayatılar, nağıllar, dastanlar xalqın yaddaşında min illər boyu ağılların süzgəcindən süzülə-süzülə, cilalana-cilalana gəlib bizə çatıb. Səməd Vurğunun hikmətli misralarını-aforizmlərini oxuyanda adama elə gəlir ki, onlar da atalar sözlərimiz, dastan yüklü bayatılarımız kimi, min illər boyu yaddaşlarda yaşayıb cilalanıb:

Bacaran insanın gözü dar olmaz;

Soyuq məzara da zinətdir insan;

Günəşi örtə də qara buludlar,

Yenə günəş adlı bir qüdrəti var. [83, c.1, s. 76]

“Bəlkə ona görə də bu kimi hikmətli deyimlər düşünüüb yazıldığından çox, elə bu cür hazır şəkildə yarandığını və istifadə edildiyini düşünürsən. Bunun sirri ondadır ki, aforizmləri yaratmaq ilhamı xalqdan gəlirdi və xalqa məxsusdur” [74, s. 3].

Səməd Vurğunun əsərlərində bu qədər zəngin aforizm, atalar sözləri sırasının olması şairin uşaq vaxtından xalq yaradıcılığına bələd olduğunun bariz nümunəsidir. *“...bu deyimləri yaradan ilham xalqdan gəlirdi. Vurğun təfəkkürünə nə qədər layla, oxşama bayatı, atalar sözü, məsəl hopmuşdusa, onların hamısı nənələrimizin müxtəlif nağıllarından, sinələrində yatan min bir bağlı kitabdan, aşıqlarımızın dilindəki dastanlardan hopmuşdur. Şairin ilhamı bu sonsuz xəzinədən bəhrələnmiş, ürəyi də bu kökdən qidalanmışdır. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı olmayan xalq, sözsüz ki, dahilər yetirə bilməzdi. El ruhundan bəslənməyən şairlər də “Hophopnamə”, “Dəhnamə”, “İsgəndərnəmə”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi Gözəl”, “Sirlər Xəzinəsi” kimi dəyərli sənət əsərləri yarada bilməzdilər. Səməd Vurğun da ata-babalarımızın kamalından, qüdrətinin böyüklüyündən bəhrələnmişdi:*

Oxucum! Belədir aqıl babalar,

Bir dastan yaradır ikicə sözlə.

Xalqımız söz sərrafıdır [3, s. 55].

İnsan yaddaşı həyatı, dünyanı dərk edib anlayandan ətraf aləm haqqındakı müxtəlif informasiyaları özündə qoruyub hifz edir. Maraqlı odur ki, insan yaddaşında nə qədər sıxlıq olsa da, belə aforizmlər özünə yer tapır, yurd salır, çünki bu misraların hər birində şair oxucuya bir aləm söz deyir, onun gözləri qarşısında bir dünya səhnə açır.

Azərbaycan dilində atalar sözlərinin böyük bir qismi ümumi şəxslə cümlələr kimi sabitləşmişdir. Bunun isə əsas səbəblərindən biri onların ümumi hökm ifadə etməsidir.

Paremioloji vahidlər dil vahidi kimi frazeologiyanın tərkibində öyrənilir. Lakin bu məsələyə də münasibət alimlər arasında birmənalı deyil. Z.Ə.Əlizadə, M.Mirzəlieva, Q.Ç.Mahmudova və s. dilçilər atalar sözlərini, aforizmləri-bütövlükdə paremioloji vahidləri frazeologiyanın tərkibində öyrənməyin tərəfdarıdır. Lakin

bəzi dilçilər məsələn, H.A.Bayramov, M.T.Tağıyev frazeologiyayı əlahiddə bir elm sahəsi kimi götürərək, paremioloji vahidlərin frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsinin əleyhinə olmuşlar. Bu haqda Q.Ç.Mahmudova yazır ki, paremioloji vahidlərlə frazeoloji birləşmələr arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə yanaşma sabit deyil [55, s. 88]. Fikrimizcə, paremioloji vahidlər frazeologiyanın tərkibində öyrənilməlidir. Frazeologizmlərə xas olan obrazlılıq, məcazlılıq, ekspressivlik paremioloji vahidlər olan atalar sözlərinə, qanadlı sözlərə, zərbi-məsəllərə, aforizmlərə də xas xüsusiyyətdir. Paremiologiya– frazeologiya münasibətlərində frazeologiya daha geniş və əhatəli anlayışdır. Paremiologiya frazeologiyanın tərkibində sadəcə bir laydır. Frazeologiya isə daha geniş bir mənada götürülən elm sahəsidir. Dar mənada götürənlər buraya paremioloji vahidləri daxil etmədikləri halda, geniş mənada götürənlər paremioloji vahidlərin bütün növlərini daxil edirlər. Frazeologiyayı leksikologiyanın tərkibində öyrənmək faktı da dilçilər arasında yayğındır. Lakin leksikologiyada yalnız sözlər öyrənilir. Frazeoloji vahidlər, paremioloji vahidlər isə leksikologiya ilə nə qədər bağlı olsalar da, onlar məhz frazeologiyanın obyektidir. Paremioloji və frazeoloji vahidləri leksikologiyanın tərkibinə daxil edənlər əsasən bu fakta əsaslanır ki, paremioloji və frazeoloji vahidlər tərkiblərində neçə komponenti birləşdirsə də, onlar bir semantik mənə bildirir. Lakin bu faktın varlığı da o qədər qənaətbəxş hesab edilmir. Frazeoloji və paremioloji vahidlər ən çox dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə bağlı ola bilər, lakin frazeologiya ayrıca bir dilçilik bölməsi olub paremioloji vahidləri də əhatə edir.

Dilimizdəki atalar sözü və məsəlləri obrazlılığa görə iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1) *“Obrazlılar: “Şapalaq ilə üz qızardır”, “Südlü inək ol, badyanı vur dağıt”, “Qazan qarası gedər, üz qarası getməz”.*

2) *Obrazlı olmayanlar: “Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”, “Ata olmayan atanın qədrini bilməz” [43].*

Məhz obrazlı atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, aforizmlərin böyük bir qisminin bir hissəsi atılaraq frazeologizmə çevrilir. Deməli, Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi məhz paremioloji vahidlərdən əmələ gəlmişlər.

Məsələn, “kasıbın gözü tox olar” atalar sözünün əsasında “gözü tox olmaq” frazeoloji vahidi meydana gəlmişdir. Bu kimi nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Obrazlı yox, nəsihət məzmunu daşıyan paremioloji vahidlər ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşunda olaraq zamanla frazeoloji vahidə çevrilməyə doğru inkişaf edir. Məsələn, “Başqalarının yanında verilən nəsihət məzəmmət kimi qəbul edilir” nümunəsi əsasında “nəsihət vermək” frazeoloji vahidi meydana gəlmişdir.

Z.Ə.Əlizadə paremioloji vahid olan atalar sözlərindən bəhs edərkən atalar sözləri və zərbi-məsəlləri frazeologiyanın sistemində xüsusi lay təşkil edən, bitmiş fikrə malik və cümlə şəkilli ifadələr kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, *“paremiyalar ikili səciyyə daşıyır; sonrakı məna yükü kontekstlə bağlı olur və bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir. Müstəqim məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır”* [35, s. 78]. Paremioloji vahidləri frazeologiyanın tərkibində öyrənməyin tərəfdarları kimi, fikrimizcə, onlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər: emosional-ekspressiv anlama qarşı çeşidli münasibətdədir; dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət göstəricisinə sahibdir; modelin məzmunu ilə qrammatik quruluşu arasında qarşılıqlı və daxili asılılıq yaradır; sözlərin sırası dəyişmir; sözlərin tərkibində bəzi bərabərhüquqlu və ya yaxınmənalı sözlərlə əvəzlənmə izlənilir; tərkibdəki leksik vahidlərin məna yükü zəifləyir; millilik hifz olunub saxlanılır; cümləyə ekvivalent olur; məcazlaşma prosesindən keçirlər.

“Məsəl” sözü mənaca yaygındır və nisbətən daha geniş anlayışları əks etdirir. Müəyyən yığcam əhvalat, hadisə, rəvayət də məsəl hesab oluna bilər. Hətta bəzən lətifə, təmsil, misal, xatirat da məsəl kimi təqdim edilir. Beləliklə, “məsəl” daha çox ədəbiyyatşünaslıq termini keyfiyyətinə malikdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslıq terminləri sırasına “zərbi-məsəl” termini daxil edilmir, yalnız “məsəl” işlədilir [59, s.45]. S.Ə.Cəfərov yazır: *“...məsəllərdə atalar sözlərindən fərqli olaraq fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur”* [26, s. 115]. Atalar sözləri və məsəllərin fərqi bəhs edən S.Ə.Cəfərov zərbi-məsəllərin müəyyən hədəfi güddüyünü, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətinə aid olduğunu vurğulayır. M.A.Rıbnikova da təxminən eyni fikirdədir. O yazır: *“Zərbi-məsəl nitqdə bir*

tərki bdir, ifadədir, mühakimənin (hökmün) bir ünsürüdür. Atalar sözü tam bir hökmdür, bitmiş bir fikirdir” [124, s. 17]. “*Bu xüsusiyyətlər qısa şəkildə aşağıdakılardır: sintaktik cəhətdən paralelizm (müvazilik) prinsipi; qafiyəli olması, təkrarlar, alliterasiya və assonans, çoxvariantlılıq, müqayisə, antonimiya və s. Atalar sözünün leksikasını düzgün tədqiq etmək üçün bütün bu xüsusiyyətlər də nəzərdən keçirilməlidir. Bütün bunlar atalar sözlərinin ən əsas dil xüsusiyyətləridir. Leksik xüsusiyyətlər də çox zaman bu xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Məsələn, “açarın gücü qifildən zor olar” ifadəsi ümumiləşmiş mənə daşıyan sözdür. Bu ifadəni “açarın gücü qifildən zordur” – şəkildə işlətdikdə isə konkret bir hadisə ilə əlaqələndirmiş oluruq. Ona görə də bu, zərbi-məsəl hesab edilir*” [10, s. 23].

Aydındır ki, paremioloji vahidlər–zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, atalar sözləri və s. bədii ədəbiyyatın janrı olduğu üçün ədəbiyyatşünaslıqda tədqiq edilməsi daha məqsədəuyğun sayılmışdır. Ancaq “*XX əsrin ortalarından paremioloji vahidlərin dilçilik baxımından tədqiqi və aspektlərinin müəyyən olunması, dünya dillərində olan paremioloji fondun sistemləşdirilməsi germanistikada və rusistikada paremiologiyanın xüsusi bir dilçilik sahəsi kimi formalaşmağı ilə nəticələnmiş oldu*” [29, s. 49].

Hər hansı bir paremioloji vahidin mənşəyini öyrənərkən, qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də bu sabit konstruksiyanın ilkin, ibtidai və sonrakı formalarının nisbətini diqqətdə saxlanmasıdır. “*Atalar sözündən frazeoloji “qəlpə” aralanmışsa, bu nisbət də nəzərə alınmalıdır, çünki bu sistemdə mətn (mikromətn) —> atalar sözü — frazeoloji vahid münasibətləri mühüm yer tutur*” [29, s. 17].

Paremioloji vahidlərin arxasında, onların daxili formasının əsasında heç də həmişə ictimai-tarixi və ya coğrafi hadisə, olay durmur. Paremioloji vahidlərin etimologiyasını öyrənmək o qədər də asan olmur, bəzən də heç mümkün olmur. Bu baxımdan da paremioloji vahidlərin etimoloji lüğətinin hazırlanıb çap olunması filologiyamızın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, paremioloji vahidlərin ən əsas əlaməti semantik bütövlükdür. Paremioloji vahidlər bir cümlədən, kiçik bir mətndən və yaxud həcmcə böyük bir mətndən də ibarət ola bilər. Məsələn, “*Dəvəyə demişlər: Boynun əyridir. Dəvə*

demişdir: Haram düzdür ki?" Bu nümunədə məcazlıq, cümlələrin sabit quruluşa malikliyi, struktur qapalılığı özünü göstərir və bir birləşmə, bir cümlə yox, bütün mətn frazeoloji vahidin əlamətlərini daşıyır. Nəticədə, bütün bu tip paremioloji vahidlərin ən əsas əlaməti olan semantik bütövlük sabit qalır. Yəni həcmcə istənilən qədər həcmli olan hər hansı bir paremioloji vahid bu aforizm də, zərb-məsəl də ola bilər.

“Əsasən paremioloji vahidlər göstərəcəyimiz istiqamətlərdə (aspektlərdə) araşdırılır: a) folklorşünaslıq baxımından bu vahidlər ədəbi janr olaraq səciyyələndirilməklə həcmi-ritmika (poetika) və ideya-kompozisiya cəhətdən sistemləşdirilir; b) linqvistik tədqiqatlar atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin semantik strukturunu, sintaktik quruluşunu və konseptual-məna radiusunu təyin edir; c) son zamanlar, daha dəqiq desək, XX əsrin 60-cı illərindən paremioloji vahidlərin etnopsixoloji və etnokülturoloji baxımdan öyrənilməsi istiqamətində də ətraflı araşdırmalar aparılır; ç) tarixən bu vahidlərin tədqiqində hüquqi-elmi araşdırmalar da kifayət qədər olmuşdur - atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın, millətin, cəmiyyətin hüquqi fundamentinin rəsmi formada inkişafında rolu istisna edilməz fakt kimi görünür” [107, s. 6-7].

Paremioloji vahidlərin də hansı xalqa mənsub olması problemlə məsələlərdəndir. S.Ə.Cəfərov bu haqda yazır: *“Azərbaycan dilində mövcud olan paremioloji vahidlərin ümumi olaraq hansı dövrdə, harada, nə münasibətlə və hansı dünyagörüşü ilə əlaqədar yarandığını təyin etmək çox vaxt mümkün olur” [25, s. 105].* XX əsrin 50-ci illərində S.Ə.Cəfərov qeyd edirdi ki, Azərbaycan filologiyasında aktual mövzulardan biri də atalar sözlərinin tədqiqi məsələsidir. S.Ə.Cəfərovun bu fikirləri söylədiyi zaman kəsiyindən etibarən istər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində atalar sözləri kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. A.V.Kuninin fikirləri atalar sözlərinin bütün daxili keyfiyyətini üzə çıxarmağa imkan yaradır. *“Bu dil vahidləri üçün ən xarakterik əlamət onların sabit, dəyişməz formaya malik olması, yəni frazeologizmləşərək sabit formada işlənməsidir” [114, s. 8].*

A.A.Axundov yazır: *“Dil sistemi deyərəkən biz dil vahidlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil vahid bir bütöv, dil quruluşu adı altında isə həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusunu başa düşürük”* [13, s. 128].

Ümumiyyətlə, dildəki paremioloji vahidlər əksər hallarda onu təşkil edən sözlərin məcazi mənalar kəsb etməsi və yeni semantik məzmununda işlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Ən müxtəlif struktur forma və semantik məzmununda özünü göstərə bilir. Bütün bu xüsusiyyətlər paremioloji vahidlərə münasibətdə onun mahiyyətinin üzə çıxarılmasında fərqli yanaşmaların özünü göstərməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, paremioloji vahidlər adı altında dildə tam şəkildə sabitləşmiş, bütövlükdə bir məzmun ifadə edən, hissələrə parçalana bilməyən dil vahidləri nəzərdə tutulur və bu zaman paremioloji vahidlərin yaranmasında iştirak edən dil vahidlərinin məcazlaşması önə çəkilir.

Bədii üslubda xalqın hikmətli ifadələrinin, atalar sözlərinin işlədilməsi, özü də məzmununa, mətnə müvafiq şəkildə işlədilməsi müsbət bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bədii əsərlərdə atalar sözlərindən istifadə müxtəlif cür təzahür edir. Bəzən hər hansı bir ifadə ümumi atalar sözü kimi təqdim edilməyinə baxmayaraq bu ifadələr işlədilərkən “məsəl var”, “atalar deyiblər”, “deyərlər” kimi leksik vahidlərdən istifadə edilir. M.İ.Adilov yazır: *“Belə ara sözlərini yalnız çox nadir və zəruri hallarda işlətmək lazımdır. Həm də mətn daxilində bu ara sözlərsiz işlənən atalar sözlərinin təsiri daha qüvvətli olur. Burada xatırladaq ki, cümlədə işlənən sözün miqdarı ilə sözün oyatdığı təsir tərs mütənasibdir. Sözün miqdarı azaldıqca təsir qüvvəsi çoxalmış olur”* [8, s. 257].

Bir çox müəlliflər atalar sözlərini tədqiq edərkən qrammatik meyarları əsas götürmüşlər. Ancaq Z.Ə.Əlizadənin fikrincə, atalar sözləri və məsəllərin öyrənilməsində semantik meyar əsas götürülməlidir.

Z.Ə.Əlizadə paremioloji vahidlər haqqında yazır: *“İnsan cəmiyyətinin əxlaqi, adət və təfəkkür tərzini təyin edən, onun mahiyyətini təşkil edən, hadisələrin yekunu kimi qavranan, həyatdan, varlıqdan alınan kamilliyə çatan fikirlər böyük estetik yük daşıyır”* [35, s. 97]. Əgər ötən əsrdə atalar sözlərini və məsəlləri öyrənməkdə əsas məqsəd “xalqın ruhunu” dərk etmək idisə, hal-hazırda çoxlarını bu vahidlərin sırf dil

xüsusiyyətləri, bədii nitqdə istifadəsi, başqa xalqların folklor fondu ilə qarşılıqlı əlaqəsi, başqa dillərə tərcümə problemləri maraqlandırır. Azərbaycan dilinin minillik tarixi vardır. *“Burada bu müddət ərzində insanların tam dəqiq, gözəl və ən uğurlu tapdıqları çoxlu ifadələr toplanmışdır”* [127, s. 48]. Beləliklə, dilin xüsusi təbəqəsi-frazeologiya, müstəqil mənə daşıyan ifadələr məcmusu yaranmışdır. Atalar sözlərinin nitqimizdəki rolunu qiymətləndirməmək olmaz. Azərbaycan dilində olduğu kimi, digər dillər üçün də atalar sözləri və məsəllər o qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir. *“İngiltərədə hələ X əsrdə atalar sözləri latın dilini öyrənmək vasitəsi olaraq istifadə olunurdu. Ən çox yayılmış atalar sözləri hələ də ingilis dilində danışan hər bir insanın ümumi təhsilinin bir hissəsidir. Onlar, həmçinin müxtəlif ingilis dili tədris metodlarının bir qismidir, təlimi həm də maraqlı, asan və effektiv edir”* [139, s. 32]. Xarici dili öyrənənlər üçün dilin bu təbəqəsini mənimsəmək çətindir, lakin frazeologizmləri mənimsədikdən sonra xarici dili bir-iki sözdən də anlamaq olur, nitq hazırlığı kəskin şəkildə artır.

İfadənin düzgünlüyünə əmin olmaqla, fikri qısa və çox dəqiq ifadə etmək mümkündür. İlk atalar sözləri insanın, cəmiyyətin şüurunda yazılmamış bəzi nəsihətlərin, qaydaların, adət-ənənələrin, qanunların təsbit edilməsi zərurəti ilə olmuşdur. Hər halda, hər hansı bir tövsiyənin, qaydanın, adətlərin, qanunların təsbit forması sırf praktik istifadə çərçivəsində qalmamalıdır. Qədim atalar sözlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti həm də təlim-tərbiyə məqsədlərinə də cavab verə bilərdi və buna görə də yaradılmış ənənənin hüduqlarında nəsillərin əxlaqi, etik təcrübəsinin ümumiləşdirildiyi və ötürüldüyü əsərlər meydana çıxmağa başladı. *“Atalar sözlərinin böyük əksəriyyəti maarifləndirmə məqsədi ilə yaradılmışdır”* [141, s. 17]. Həmçinin, atalar sözləri və məsəllərin qaynağı bədii ədəbiyyat və folklordur. Paremioloji vahidlər xalq tərəfindən uzun əsrlər boyu təcrübə edilmiş və gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Atalar sözləri və məsəllər xalq tərəfindən yaradıldığından mənə və məzmun baxımından qohum olan və olmayan dillərdə üst-üstə düşə bilər.

Dilçi alim A.Nurmaxanov deyir ki, türk xalqları atalar sözləri və məsəlləri *“ibrətamiz sözlər”, “ağıl sözlər”, “nəsihət”, “müdrək kəlam”, “kəskin sözlər”* adlandırmışlar [8, s. 89]. *Paremioloji vahidlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün*

öyrənilən dilin qanunauyğunluqlarını, öyrənilən etnosun tarixini, mədəniyyətini bilmək lazımdır [140, s. 52]. Ona görə də təhlil edərkən hər hansı bir xalqın milli dilini mədəniyyəti, təlimi, düşüncəsinin inkişafı, tarixi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlər hər bir fərdin həm yazılı, həm də şifahi nitqdə lüğətində özünəməxsus yer tutur.

Bir çox alimlər müasir dilçilik elmində dilin paremioloji fonduna marağın artdığını bildirirlər. Paremioloji vahidlərlə bağlı kifayət qədər çoxsaylı tədqiqatlar aparılıb və bu araşdırmalar həmin vahidləri struktur, semantik, pragmatik və digər aspektlərdən nəzərdən keçirir. Son illərin əsərləri xalq mədəniyyətinin paremiyalarda necə əks olunduğuna, bu sabit formaların öz semantikasında mədəni münasibətlərin, dəyərlərin, dünya haqqında bəşəri təsəvvürlərin akkumulyasiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

“Paremiya” termini elmdə bir qayda olaraq atalar sözləri, məsəllər, sabit etik formulalar, xalq əlamətləri/inanclar, tapmacalar və s. daxil olmaqla “təkrarlana bilən mikromətnlər (əsasən folklor xarakterli)” üçün ümumi ad kimi başa düşülə bilər. Paremioloji vahidlərin əsas funksiyası “müəyyən etnik qrupun adət-ənənələrinin toplanması, təsbit edilməsi, saxlanması və ötürülməsi” olaraq müəyyən edilir Şifahi xalq yaradıcılığı əsərləri olan paremik vahidlər, bir qayda olaraq, ritmik təşkili və qafiyəsi ilə səciyyələnir. Atalar sözləri və məsəllər cümlə quruluşuna malikdir və sözlərin semantik ekvivalenti deyildir. Atalar sözləri kommunikativ frazeoloji vahidlərdir və tədqiqatçılar aforistik yığcamlıq, ibrətamiz məna, ritmik mütəşəkkil forma kimi xüsusiyyətləri önə çəkirlər. Atalar sözləri müstəqil cümlə və ya mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olmaqla həm də didaktik məqsədi ifadə etməyə qadirdirlər. Məhz şifahi xalq yaradıcılığı atalar sözlərinin başlanğıcıdır.

Məsəllər əsasən ibrətamiz xarakter daşıyan, atalar sözündən fərqli olaraq, yalnız hərfi plana malik olan və qrammatik cəhətdən tam cümləni ifadə edən qısa deyimdir. Əgər atalar sözünü deyimlə müqayisə etsək, görərik ki, deyim cümlənin fraqmenti və ya obrazlı müqayisənin tərkib hissəsi ola bilər.

Paremioloji vahidlərin semantik aspekti atalar sözləri və məsəllər və adi ifadələr arasındakı fərqləri müəyyən etmək üçün əsas yaradır. Atalar sözləri və

məsəllər məcazi mənə daşıyırlar ki, bu da paremiyaların həqiqi mənasını mənasını gözdə tutmağa imkan verir. Hər hansı fikir ehtiva edən həqiqi mənə olmadan məcazi mənə formalaşdırmaq mümkün deyil. Atalar sözləri və məsəllərin düzgün və məqsədəuyğun istifadəsi paremioloji vahidlərin insanın həyatında və nitqində aktuallığını təmin edən əsas amildir. Atalar sözləri və məsəllərin “həyat fəaliyyəti” və mövcudluğu onların sabit, daha doğrusu, ənənəvi istifadə formasından uzaqlaşaraq transformasiyalardan istifadə etməklə tətbiqinə əsaslanır. Lakin bu modifikasiyalar heç vaxt invariantlardan o dərəcədə uzaqlaşmır ki, korrelyasiya və onun variantı oxucu tərəfindən qəbul edilməsin.

Paremioloji vahidlərin nəzəri əsaslarına onların funksiyaları, linqvistik xüsusiyyətləri, təsnifatı və müxtəlif aspektləri daxildir.

Funksiyaları: Atalar sözləri və məsəllərin əsas funksiyaları arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar: kommunikativ, koqnitiv, tənzimləyici, estetik, emosional-ekspressiv.

a) Kommunikativ funksiya atalar sözləri və məsəllərin insanlar arasında ünsiyyətdə istifadəsini əks etdirir. Bu funksiya paremiyaların gündəlik danışmada öz fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün istifadə edildiyini bildirir.

b) Koqnitiv funksiya paremiyalarda ötürülən məlumatın müxtəlifliyində ifadə olunur. Müəyyən bir xalqın atalar sözləri və deyimləri əsasında həmin xalqın həyat mənzərəsini izləmək və əsas dəyərlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

c) Tənzimləmə funksiyası ifadələrin repisientə təsir etmək qabiliyyəti deməkdir. Məhz bu səbəbdən paremiyalar yaranır və insan nitqində istifadə olunur. Bu funksiya folklor deyimlərinin nitqə mənə vermək qabiliyyətini əks etdirir.

d) Estetik funksiya atalar sözləri və məsəllərin dəyəridir və bir çox cəhətdən əks olunur. Nitqdə bu funksiyanı yerinə yetirən paremiya tək-cəhətli qiymətləndirmə üsulu deyil, həm də özlüyündə bir məqsəddir; atalar sözünün və ya deyimin ifadə etdiyi mənanı təsdiqləmək rolunu oynayan qiymətləndirmə baş verir.

e) Emosional-ekspressiv funksiya o zaman ifadə olunur ki, ifadədə insanın baş verənlərə birbaşa münasibəti müşahidə olunsun. Gördüyünüz kimi, paremiyalar müxtəlif həyat vəziyyətlərinin emosional-ekspressiv qiymətləndirilməsini ifadə edir.

Beləliklə, atalar sözləri və deyimlər – xalq yaradıcılığının məhsuludur və nəsildən-nəslə ötürülür. Qısa bir cümlədə dərin məna var; onlar nitqi bəzəyir və məlumatı qəbul edən insana bir növ tövsiyə verir. Paremiyalar mədəniyyətin, adət-ənənələrin, dəyərlərin və milli mentalitetin əksidir.

Linqvistik əsaslar:

a) Paremioloji vahidlər sabit ifadələr olduğu üçün fraziologiyanın tədqiqat sahəsinə daxildir.

b) Qrammatik və semantik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

c) Tarixi əsasları var.

d) Bu vahidlər xalqın tarixi, inkişafı ilə formalaşır və müəyyən tarixi dövrlərin izlərini daşıyır.

Paremioloji vahidlərin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar cəmiyyətin mənəvi sərvətini əks etdirir. Dilin zənginliyini və ifadə gücünü artırır. Həyatı təcrübəni əxlaqi və mədəniyyəti qoruyur və gələcək nəsillərə ötürür. Beləliklə, paremioloji vahidlər xalqın həyat fəlsəfəsini və dilini bədii-estetik imkanlarını əks etdirən mühüm ünsürlərdir. Onların tədqiqi isə dilin, mədəniyyətin və xalq müdrikliyinin dərinləşdirilməsinə xidmət edir.

Atalar sözləri məxsus olduğu dildə danışanlara daha çox məlum olan nitq formasıdır, millətin və ya bəşəriyyətin topladığı dərin biliyi lakonik və məcazi şəkildə ifadə edən dünyanı və reallığı dərk etmək prosesidir. Atalar sözləri və ya paremioloji vahidlər kimi də tanınan bu ifadələr deyimlər, dil, mədəniyyət və ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Onlar qısa, yaddaqalan mədəni müdrikliyi, əxlaqi dəyərləri və icma normalarını özündə cəmləşdirən ifadələr formasında meydana çıxır.

Paremioloji vahidlərin nəzəri əsasları bu sahənin tədqiqatını və inkişafını istiqamətləndirən elmi prinsiplərdən və nəzəriyyələrdən ibarətdir. Paremiologiya, əsasən, atalar sözləri və məsəllər üzərində qurulmuş bir elm sahəsidir.

Paremioloji vahidlərin nəzəri əsasları yalnız dilçilik deyil, həm də mədəniyyət, psixologiya və sosial elmlərin birləşdiyi sahədir. Bu sahənin təhlili həm dilin özünün, həm də xalqın kollektiv təcrübələrinin dərinliyini öyrənməyə imkan yaradır. Bu

səbəbdəndir ki, atalar sözləri və məsəllər xalqın həyat fəlsəfəsini, dünyagörüşünü və dilin zənginliyini göstərən önəmli vasitələrdir.

Paremioloji vahidlərin əsas obyektini atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın təcrübəsini, dünyagörüşünü və mədəniyyətini əks etdirən dil nümunələri olub, mövzu isə bu ifadələrin mənalı, strukturları, funksiyaları və inkişafı ilə bağlıdır.

Paremioloji vahidlərdə atalar sözləri və zərbi-məsəllər müxtəlif meyarlara əsasən təsnif edilir:

a) Məzmununa görə: həyat təcrübəsini, etik prinsipləri, sosial münasibətləri, iş həyatını və təbiət hadisələrini əks etdirməklə.

b) Strukturuna görə: qısa ifadələr (atalar sözləri) və daha geniş ifadələr (məsəllər) arasında fərqlərlə.

c) Fəlsəfi və dünyagörüşü baxımından: atalar sözləri və məsəllər dünyanın necə qəbul edilməsi ilə bağlı müdrik fikirlərdən ibarət olur.

Əlifba sırası ilə təsnifat atalar sözlərini əlifba sırası ilə yerləşdirməyi tələb edir. Açar sözlər əsasında (leksik və ya ensiklopedik) təsnifat atalar sözlərinin həmin ifadəni təşkil edən əsas sözlərə görə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, “Dəmiri isti-isti döyərlər” atalar sözünü dəmirçilərlə bağlı bütün kəlamları birləşdirən qrupa və ya dəmir (yaxud başqa metal) haqqında, ya da isti/istilik haqqında qrupa aid etmək olar. Bu üsul məşhur atalar sözlərini axtarıb tapmaq üçün ən əlverişli üsuldür, lakin mənaca eyni, leksik cəhətdən fərqli atalar sözləri müxtəlif qruplara, yaxın mənalı, mənaca fərqli sözlər isə eyni qrupa düşərsə, mənfə hesab edilə bilər. Monoqrafik təsnifat atalar sözlərini onların toplandığı yerinə və zamanına əsaslanaraq qruplaşdırmağa əsaslanır. Bu yanaşma müxtəlif coğrafi və tarixə aid bölgələrdən gələn atalar sözlərini ayıraraq, onların tarixi və mədəni kontekstlərini araşdırmağa imkan verir. Genetik təsnifat materialı mənşəyinə görə, xüsusən onu yaradan xalqa və dilə görə ayırır. Bu təsnifat fərqli dillərdə və mədəniyyətlərdə yaranan atalar sözlərini və deyimləri müəyyən edərək, onların tarixi və etnoqrafik köklərini araşdırmağa imkan verir. Atalar sözlərini qruplara bölməyin ən geniş yayılmış üsulu tematik təsnifatdır. Tematik təsnifat atalar sözləri və məsəllərinin materialını ifadənin mövzularına, yəni onların məzmununa əsaslanaraq qruplaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu

yanaşma müxtəlif atalar sözlərini və məsəlləri müəyyən mövzulara uyğun olaraq birləşdirərək, onların mənəvi və praktiki məzmununu təhlil etməyə imkan verir. Məsələn, “Kamil palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan” Azərbaycan xalqına məxsus paremioloji vahid olub, ümumiyyətlə, öz sahəsində peşəkar olan birinin öz işində lazımi şeylərə sahib olmaması və ya öz işinə diqqət ayırmaması ilə əlaqələndirilir. Bu ifadə, peşəkarların öz sahəsində müvəffəqiyyətli olsalar da, şəxsi həyatlarında ya da gündəlik işlərində əksikliklər yaşadıklarını vurğulamaq üçün istifadə olunur. Paremioloqlar tərəfindən təklif olunan bütün predmet-tematik siniflər kəşifir və buna görə də aydın həll yolu təqdim edə bilmirlər. Dilçilikdə paremiyaların birt çox tematik qrupununu müəyyən etmək olar. Məsələn:

- a) Pul ilə bağlı paremiyalar: Oğurluqla zəngin olanda oğru da özünü centlmen kimi göstərir; Pulu olmayana pul kisəsi lazım deyil.
- b) Hava haqqında: Bir qaranquş yay yaratmaz; Fırtınadan sonra sakitlik gəlir.
- c) Ağıl mövzusunda: Səssiz axmaq müdrik sayılır; Heç kim hər zaman müdrik deyildir.
- d) Zaman mövzusunda: Süründürməçilik zaman oğrusudur; Xoşbəxtlik zamanı nəzərə almır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, təsnifatların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri ilə yanaşı, bu qrupların hər biri üçün tətbiq imkanı var. Beləliklə, hal-hazırda mövcud olan hər hansı bir təsnifat janrının konsepsiyasının reallaşdırılması və formalaşdırılması üçün əsaslı bir baza hesab edilə bilməz.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər dilin mühüm funksiyalarını yerinə yetirir:

- a) Nəsihət funksiyası: həyat təcrübələrini və hikmətləri bir nəsilə digərinə ötürür.
- b) Təlimat və xəbərdarlıq funksiyası: insanlara düzgün qərarlar verməkdə və həyatın çətinliklərini aşmaqda kömək edir.
- c) Dilin bədii və estetik funksiyası: qısa, lakonik və gözəl ifadələr vasitəsilə dilin bədii zənginliyini artırır.
- d) Sosial funksiyası: cəmiyyətdəki sosial münasibətləri, dəyərləri və mədəniyyətin tələblərini ifadə edir.

Atalar sözləri və məsəllərin mənası çoxşaxəlidir. Bu həm dilin, həm də mədəniyyətin strukturlarını nəzərə alaraq təhlil edilir. İfadələrin mənası bir tərəfdən məcazi, digər tərəfdən isə həqiqi mənada şərh edilə bilər. Məsələn, bir məsəlin mənası - “Bir daşla iki quş vurmaq” həm iş dünyasında uğur qazanmaq üçün lazımı strategiyayı göstərir, həm də sosial və şəxsi həyat prinsipləri barədə tövsiyələr verir.

Atalar sözləri və məsəllərin psixoloji aspektləri: Paremioloji vahidlərin nəzəriyyələrindən birində, atalar sözləri və məsəllərin psixoloji aspektləri də önəmlidir. İnsanların bu cür ifadələrlə düşüncələrini formalaşdırması, sosial əlaqələri qurması və dünyaya baxışlarını formalaşdırması, psixoloji təhlili tələb edən mühüm bir sahədir.

Paremioloji vahidlərin etnoqrafik və mədəni əsasları: Hər bir xalqın özünəməxsus atalar sözləri və məsəlləri vardır. Bu ifadələr bir xalqın tarixi, adət-ənənələri, mədəniyyəti və dünyagörüşü ilə sıx əlaqəlidir. Paremiologiya xalqın psixologiyasını və mədəniyyətini öyrənmək üçün mühüm bir vasitədir. Həmçinin paremioloji tədqiqatlar müxtəlif mədəniyyətlər arasında müqayisəli araşdırmalar apararaq, xalqların həyat tərzinin və dünyagörüşünün oxşar və fərqli olduğunu ortaya qoyur.

Paremioloji vahidlərdə dilin strukturu və üslubu: Paremiologiya dilin üslubunu, formalarını və strukturlarını da araşdırır. Atalar sözləri və məsəllər bədii dilin xüsusiyyətlərini və daxili harmoniyasını qoruyur. Təkrarlanan ifadələr, metaforalar, və digər ədəbi üsullar bu cür ifadələrdə işləndiyi zaman dilin gözəlliyini, zənginliyini və təsir gücünü artırır.

Paremioloji vahidlərdə semantik tədqiqatlar: Semantika paremiologiyanın mühüm tədqiqat sahələrindən biridir və atalar sözləri və məsəllərin mənalarının təhlilini, həmçinin onların zamanla dəyişməsinə, yeni mənalar qazanmasını araşdırır. Bir çox məsəl və atalar sözlərinin mənaları zamanla təkcə konkret hadisələrə deyil, həm də abstrakt ideyalara tətbiq olunur.

Yuxarıda sadalananlardan bir daha yadın olur ki, dildəki paremioloji vahidlər- atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər ən mühüm dil vahidləri olub, bədii dilin formalaşmasında böyük rol oynayır. Yazıçı və şairlər təsvir etdikləri obrazı, hadisə və

prosesi oxucuya daha canlı və inandırıcı çatdırmaq üçün paremioloji vahidlərdən istifadə edirlər. Beləliklə, paremioloji vahidlər bədiiliyi artırmaqla yanaşı, xalq koloritini, mənəvi zənginliyi gətirmiş olur.

1.2. Bədii əsərlərdə işlənən paremioloji vahidlərin təsnifatı: atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, aforizmlər

Qədim yunan dilindən paremiya – yanında, kənarında, yol, səfər, cığır –yolun yanında olan şey (yol hərfi və məcazi mənada başa düşülür); həyatda tez-tez rast gəlinən; ümumi olan, milli olan; paremiya həm də alleqorik formada mənəvi, əxlaqi və ya dini göstərişləri, obrazlı müqayisəni çatdıran, lakin birbaşa nəticəni ehtiva etməyən arxileksema kimi başa düşülür; və bir sıra paremioloji vahidlər üçün ümumi anlayışdır.

Dilin paremioloji vahidləri elmi-tədqiqat obyektinə və predmetinə kimi çoxcəhətli xarakterə malikdir ki, bu da onların metaforik, obrazlı, alleqorik, emosional zənginlik, antroposentrik, aforistik kimi spesifik xüsusiyyətləri ilə ifadə olunur.

Paremiologiyanın problemləri - paremiyaların tədqiqi ilə G.L. Permyakov, S.D.Mastepanov, V.M. Mokiyenko, M.A. Çerkasski və bir çox başqaları məşğul olmuşlar. Müasir dilçilikdə yuxarıda adıçəkilən paremioloji vahidləri ifadə etmək üçün paremiya terminindən istifadə etmişlər.

İlk öncə, paremiya, V.İ.Dalın lüğətinə görə, “Pravoslav Kilsəsində xidmət zamanı oxunan, peyğəmbərlik və ya təlim, əxlaqi təlim ehtiva edən Əhdi-Ətiq kitabından bir hissəni” ifadə etmək üçün istifadə edilən xüsusi bir kilsə termini idi. Hazırda paremiyalar iki mənada: dar və geniş mənalarda başa düşülür. Dar mənada paremiya – atalar sözüdür; atalar sözü ilə bağlı ifadə, kəlam, mülahizə deməkdir.

Daha geniş mənada paremiya formul halına gətirilən ümumiləşdirilmiş formal situasiyanı əks etdirən, mühüm bir həqiqəti, nəsihət, davranış qaydalarını və ya prinsiplərini, həyat təcrübəsi əsasında formalaşan əxlaqi qanunları ifadə edən qısa məcazi sabit ifadədir (əksər hallarda məcazi mənada işlənir), sintaktik cəhətdən sadə və ya mürəkkəb cümlə kimi tərtib edilir (bəzən bir neçə cümlədən ibarət ola bilər).

Paremiyalar dedikdə müəyyən sintaktik struktura malik, emosional və ekspressiv cəhətdən zəngin, dinləyiciyə estetik təsir edə bilən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət qısa mətn başa düşülür. Paremiyalar dilin sintaktik səviyyədə tam və ya natamam cümlə şəklində təqdim olunan, lakonik və ritmik alt sistemlərindən biridir.

Atalar sözlərindən fərqli olaraq, mühakimə deyil, anlayış ifadə edən və sabit ifadə ilə ifadə olunan, komponentləri semantik müstəqilliyini tamamilə və ya qismən itirmiş frazeoloji vahidlər, parlaq ifadəlilik, emosionallıq, ifadəlilik və qiymətləndirmə qabiliyyətinə malikdir.

Onlar dildə sabitlik və nitqdə təkrarlanma, qismən və ya tam yenidən mənalandırma qabiliyyətləri ilə, həmçinin semantik çoxmənəliliklə xarakterizə olunur. Onlar hamıya məlumdur, xalq tərəfindən geniş istifadə olunur, didaktik məqsədlər üçün tətbiq olunurlar və nitq situasiyasından asılı olaraq şüurlu seçim vahidləridir ki, bu da onları pragmatik cəhətdən çoxmənəli edir.

Linqvistikada atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, frazeoloji vahidlər, təmsillər, məsəllər, nağıllar -hamısı birlikdə paremioloji vahidlərə aid edilir. Paremioloji vahidlərin hər biri digər paremiyalar ilə ortaq cəhətlər fonunda yalnız ona xas olan nişanələr, xassələr və əlamətlər toplusuna malikdir ki, bu da onu paremiyaların müstəqil növü kimi fərqləndirməyə imkan verir.

Folklorşünaslar toplular və lüğətlər tərtib edərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər, çünki cümlələrin-atalar sözlərinin, xüsusən atalar sözləri və məsəllərin vahid təsnifatı yoxdur. Hər hansı bir təsnifat şərti və məhduddur, hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Elmin ideal məqsədi universal təsnifatlar yaratmaqdır. Hazırda atalar sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təsnifatının bir neçə növü təqdim olunur.

Paremioloji vahidlərin bir digər problem onların xarici dillərə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə ki, onları xarici dillərə tərcümə etmək olmur. Olunsa da əsl məzmunu itir və oxucu üçün anlaşılmaz olur. Burada ideala yaxın tərcümənin baş tutması üçün tərcüməçinin ustalığı vacibdir. Bu isə başqa araşdırmaların mövzusunə çevrilə bilər.

Bu paremioloji vahidlərdən biri frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq situasiyaların və ya əşyalar arasında münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edən və aforizmlərdən fərqli olaraq konkret müəllifin deyil, bütün xalqın əsəri olan atalar sözü hesab olunur və folklor əsərlərinə aiddir. Atalar sözünün özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun özündə nəsihət, tərbiyə, əxlaqi təlimlər və iki məzmun səviyyəsi: birbaşa və məcazi var.

Atalar sözündə həm birbaşa, həm də məcazi məzmun planlarının mövcudluğu onu yalnız birbaşa planı olan deyimdən fərqləndirmək üçün əsas meyar rolunu oynayır, yəni ifadənin məzmununun yalnız birbaşa mənasını bildirir və klişelik dərəcəsi baxımından açıq, sintaktik cəhətdən fərqli cümləni ifadə edir.

Atalar sözləri dedikdə müəyyən sintaktik quruluşa malik, emosional və ekspressiv cəhətdən zəngin, dinləyiciyə estetik təsir göstərə bilən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət qısa mətn başa düşüləcəkdir: “Atalar sözü dilin alt sistemlərindən biridir, sintaktik səviyyədə yığcam və ritmik olan tam və ya natamam cümlələr şəklində təqdim olunur.

Paremioloji vahidlərə həmçinin aşağıdakılar daxildir:

- məsələn, atalar sözlərindən fərqli olaraq, mühakimə deyil, anlayış ifadə edən frazeoloji vahidlər; komponentləri semantik müstəqilliyini tamamilə və ya qismən itirmiş sabit ifadə ilə ifadə edilir, frazeoloji vahidlər canlı ifadəlilik, emosionallıq, ifadəlilik və qiymətləndirmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur;

- imperativ tipli, qısa deyimlər;
- dinləyicidən cavab tapmağı tələb edən tapmacalar;
- mənşəyinə və əsas funksiyalarına görə atalar sözləri ilə oxşar olan aforizmlər;
- təmsillər - bütöv hekayələri və ya səhnələri ifadə edən super-ifadə birləşmələr və s.

Ümumiyyətlə, paremioloji vahidlər standartlıq, klişə, sabitlik, nitqdə təkrar olunma, qısalıq və obrazlılıqla xarakterizə olunur.

Bütün paremioloji vahidlərin ümumiliyi ondadır ki, onların hamısı xalqın çoxəsrlik təcrübəsini, məişət və adət-ənənələrini, məişət tərzini, əsrlər boyu toplanmış müdrikliyi əks etdirən “dil qurucuları vahidləri” rolunu oynayır. “*Beləliklə,*

paremioloji vahidlər milli təfəkkürün stereotiplərini əks etdirərək milli mədəniyyəti ifadə edir” [36].

Nəticə etibarı ilə, dilimizdə işlənən paremioloji vahidlərə atalar sözləri, frazeoloji vahidlər, məsəllər, tapmacalar, məsəllər, aforizmlər, təmsillər və s. daxildir ki, onlar atalar sözünün xüsusi növləri kimi qəbul edilməsinə imkan verən həm ümumi, həm də fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir.

Filologiyada paremiya, didaktik məzmunlu tam cümlə olaraq sabit ifadə kimi müəyyən edilir. Etimologiyası baxımdan paremiya mənşəcə yunan sözüdür, lakin lüğətlərdə paremiyanın mənaları fərqlidir.

V.İ.Dalın lüğətində paremiyalar əxlaqi sözlər; Müqəddəs kitablardan parçalardır.

M.Y.Fasmerin lüğətində paremiya “Əhdi-Ətiqdən mütaliə üçün seçilmiş yerlər” deməkdir və yunan sözündən –məsəl, atalar sözündən gəlidiyi göstərilir.

Müasir tədqiqatçıların əsərlərində paremiya atalar sözü ilə zərbi-məsəlləri birləşdirən termin kimi qəbul edilir. Atalar sözlərini dərk etməkdə, qavramaqda ən mühüm məqam onların şərhidir.

Belə demək mümkünsə, paremioloji vahidlər, dildə yaranan “linqvokültürelər”dir və dilin linqvokülturoloji bölməsini təşkil edir. Müxtəlif xalqlar dünyanı müxtəlif cür dərk edirlər. Bu fərq isə özünü onda göstərir ki, onlar müxtəlif məzmunlu atalar sözləri və məsəllər yaradır. Dil və kulturologiyanın vəhdəti kimi liqvokulturologiyanın birbaşa obyektı olan paremioloji vahidlər koqnitiv dilçilik baxımından əhəmiyyət daşıyır. Paremioloji vahidlər birbaşa linqvokulturologiyanın obyektidir və linqvokülturoloji simvollar xalqın və hər hansı bir millətin ruhi-mənəvi sərvətidir. Bu simvolların dərin kökləri vardır. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər tipik, invariant situasiyaların rəmzi təsviri olduğu üçün onların etimoloji təhlili xalqın həm sosioloji, həm tarixi və həm də mənəvi-qnoseoloji inkişafı sahələrini ifadə edir. Digər bir əsas məsələ də budur ki, paremioloji vahidlərin kökünü araşdırılması probleminin vacibliyini göstərir. Buna görə də etimoloji tədqiqatlar dilin konseptlər sistemini anlamağa xidmət edir. Konseptlər sistemi dilin konseptual əsası olaraq müasir linqvokulturologiya nəzəriyyəsinin əsas

obyekti hesab olunur. “Xeyir”, “şər”, “məhəbbət”, “nifrət”, “söz-kəlam” və digər anlayışların hər biri bir konsept kimi paremioloji vahidlərin məzmununda yer etmişdir. Paremioloji vahidlərin məzmunu təkcə bu konseptlərlə məhdudlaşmır. Həyat və insana dair nə varsa hamısını müsbət mənada ifadə edə bilir.

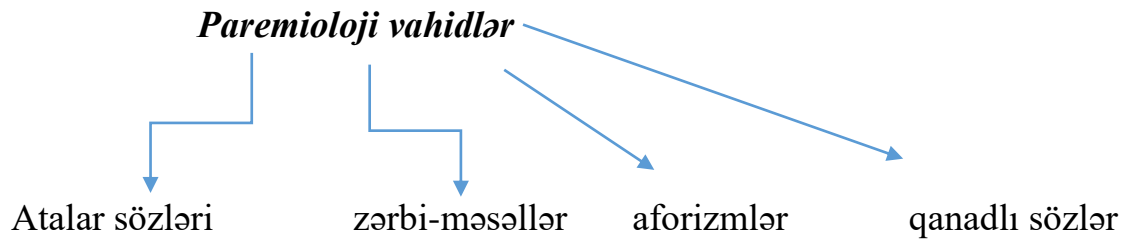
“Paremioloji vahidlərin sintaktik spesifikasi onlar məhz müəyyən sintaktik cümlə tiplərində olduqda öz ifadəsini tapır” [29, s. 25]. Əgər atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin struktur-semantik evolyusiyası qanunauyğunluqlarını nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, bu konstruksiyalar sintaktik quruluş cəhətdən optimallaşmağa, lakonikləşməyə doğru inkişaf edir: çoxtərkibli (çoxkomponentli) konstruksiyalar (ikikomponentli) vahidlərlə əvəz olunur; sonuncular çox zaman sadə cümlə formasında olur və hətta nominativ söz birləşmələrinə - frazeologizmlərə çevrilir. Bir sözlə, atalar sözlərinin ilkin mənbəyində çox vaxt sintaktik bütövlər və ya çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr durur. Onların sonrakı inkişafı ancaq sadələşməyə doğru gedir. *“Paremioloji vahidlərin hər birinin arxasında bir etimon dayanır. Məsələn, bu növ paremioloji vahidlərlə əsas semantik məna qorunmaqla sintaktik struktur sadələşir, poetik forma qazanır. Bu baxımdan, göstərilən paremiyanın ilkin forması - etimonu, bizcə, sanskritdə formallaşıb: “Allahlar kimə isə kömək etmək istəyirsə, ona şüur-fərasət, ağıl verir və əksinə, kimə isə zülm eləmək istəyəndə, onun başından ağılı alır”* [29, s. 28].

E.R.Tenişev yazır: *“Türk dillərinin tarixi baxımdan araşdırılması (anadil) prodil sxemləri daxilində aparılmadığından, çap olunmuş materiallarda bir-biri ilə heç bir əlaqəsi və yaxınlığı olmayan tarixi ekskurslar əmələ gəlir ki, onların da kökündə müəlliflərin şəxsi duyumu və fikirləri dayanır”* [131, s. 119].

H.A.Bayramov dilimizdə bu frazeoloji vahidin komponent tərkibinin transformasiyasından danışır və “başı daşa dəymək”, “başı daşdan-daşa dəymək” konstruksiyalarını göstərir. *“Şübhəsiz ki, bunlar da sonralar ilkin formanın əsasında yaranmışdır: Son bir ayda müəllimin başı daşdan-daşa dəydi. Əsəbləri yerindən oynadı”* [23, s. 48].

Tədqiqatçılar və ümumiyyətlə dilçi alimlər elə məhz spesifik - avtohton ifadələrin semantik-struktur özəlliklərini, onların təkrarolunmaz əlamətlərini sistemləşdirir, onların etimoloji durumundan bəhrələnirlər.

Paremioloji vahidlərin heç də hamısının etimologiyasını müəyyənləşdirmək çətinlik törətmir, çünki paremioloji vahidlər özləri bir neçə cür təsnif olunur.

Atalar sözləri sırf anonim ifadələrdir. Biz o ifadələrə atalar sözləri deyirik ki, onların müəllifi məlum deyil və əgər onların müəllifi olsa da, biz artıq o müəllifləri unutmuşuq. Və onları xatırlamaq mümkün belə deyil. Atalar sözləri dilin ümumi inkişaf prosesində daxili formasını itirir və bu tip ifadələrdə motivasiya zəifləyir. Atalar sözləri daxili mənası ilə yaşayır. Atalar sözləri söyləyən şəxs ifadənin generasiya modelini tam anlamır, ya da danışmaq əsnasında onu nəzərə almır. Bəzən və yaxud çox zaman paremioloji vahidlər söylənərkən onu dinləyən şəxslərdən çoxu onun mənasını bilmir, çünki saysız-hesabsız müdrik sözlərdə, idiomatik ifadələrdə, atalar sözü və məsəllərdə, hətta sadə tapmacalarda belə inam, etiqad, adət, ənənə izləri hiş olunur. Deməli, paremioloji vahidlər dildə danışan insanların inanc və xəyallarını, dünyagörüşünü və adət-ənənəsini, milli mədəniyyətini, bir çox etnokülturoloji xüsusiyyətlərini əks etdirməklə sabitləşən dil vahidləri olmaqla bərabər, semantik mənalara bir növ gizli qalan dil vahidləridir.

Atalar sözlərində komponentlər üzvü surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqil mənada düşünmək olmur. Atalar sözlərinin sabitliyi, dəyişməzliyi istər onların struktur-semantik, istərsə də istifadəsi atalar sözlərini frazeologizmlərə daha çox yaxınlaşdırır. *“Məhz bu xüsusiyyət atalar sözlərini frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsinə rəvac verir. Bu sabitlik, dəyişməzlik ünsiyyət prosesində istifadə zamanı da müşahidə olunur və sabit, dəyişməz dil vahidləri olduğunu bir daha üzə çıxarır”* [37, s.123]. Bu zaman həm də

onu nəzərə almaq lazımdır ki, atalar sözləri müxtəlif leksik mənalara malik olan, daha çox hallarda mənalari məcazlaşmış ayrı-ayrı leksik vahidlərin birliyindən yaranır və müəyyən bir mənanın ifadə olunmasına, bu və ya digər sözlərin ekvivalenti kimi çıxış etməyə imkan verən dil vahidləri hesab edilir. El nümunəsi sayılan hər bir atalar sözü müəyyən məqsədlə yarandığı kimi müəyyən ideyanın təlqini, hər birində xalqın təfəkkürü, adət-nənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisəyə işarə olunur.

Hər bir atalar sözü ümumi olaraq bir düstur xüsusiyyəti daşıyır. Bu qayda və düsturlar başlıca olaraq bir çox məzmununda və konseptdə əhatə oluna bilər: ictimai-sosial münasibətləri əhatə edən atalar sözləri, təbiət hadisələrinin uzun müşahidəsi nəticəsində əmələ gələn atalar sözləri, dərin təcrübələrə və məntiqə dayanan atalar sözləri, dünya və yaradılışla bağlı olan atalar sözləri, adət və ənənələrə həsr olunmuş atalar sözləri və s.

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş atalar sözlərini şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar. Şairin bədii yaradıcılığını araşdırarkən görürük ki, ədibin əsərlərində tarixi min illərə gedib çıxan, nə vaxt yaranması bəlli olmayan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən atalar sözləri, digər bir qismi isə şairin özü tərəfindən yaradılan, artıq atalar sözüne keçid mərhələsində olan paremioloji ifadələrdir. Birinci qismə daxil olan atalar sözləri heç də olduğu kimi işlənməmiş, şair tərəfindən şeirin bədii səviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Nümunələrə nəzər salmaq:

1. Səməd Vurğunun əsərlərində rast gəlinən atalar sözləri:

“Oxucu, bəlkə sən özün bilirsən

Ki, bizim yerlərdə bir papaq, bir at,

Bir də bir kişinin aldığı arvad

Namusdan sayılır”... (orijinal variantı: “Kişinin papağı, atı, arvadı”); [86, c.3, s. 64].

Azərbaycanlılar arasında ta qədimlərdən bu deyimdən istifadə olunmuşdur: Kişinin namusu at, papaq və arvaddır. Səməd Vurğuna üdədər də xalq arasında ümumişləklilik qazanmış bu deyim, paremioloji vahid artıq şairin yaradıcılığında bədii üsubda işlənmiş və ümumxalq təbəqəsindən fərqli bir təbəqəyə-ziyalılar təbəqəsinə də yaxından tanış olmuşdur.

*“Fəqət nə etmək ki, belədir insan
Əziz dostlarına küsər bir zaman” (orijinal variantı : Uman yerdən küsərlər)
“Axtaran dünyada hər haqqı bulur.”(orijinal variantı: Axtaran tapar): [86,
c.3, s. 14].*

*“İnsanlar bezikib, cana dayandı:
Qurunun oduna höyüş də yandı” (orijinal variantı : “Qurunun oduna yaş da
yandı”). [86, c.3, s. 118].*

*“Qədrini bilməyən kəndli qardaşım”,
“Azca aşım, -demiş, ağrımaz başım... (orijinal variantı: “Az aşım ağrımaz
başım”) [86, c.3, s. 135].*

Azərbaycan xalqı tarixən aza qane olan xalq olmuşdur. Nə başqasının var dövlətində, nə də ki, başqasının torpağında gözü olmamışdır. Öz hüzurunu, əmin-amanlığını hər şeydən üstün tutmuşdur. Xalqının düşüncə tərzinə mükəmməl bələd olan şair məhz bu deyimdən çox böyük bədii ustalıqla istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, ədəbi nümunələrimiz qədim tariximizin, milli mədəni inkişaf və tərəqqimizin öyrənilməsində əsas mənbələrdir. Ədəbiyyatımızın başlıca estetik prinsipi olan milli yaddaşı qoruyub saxlamaq, millətin mənlük şüurunu, özünədərkini formalaşdırmaq missiyası Səməd Vurğunun əsərlərində da uğurla həyata keçirilmiş və milli özünədərk insanın daxili yüksəlişinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

*“Yox, yox! Unutmadım mən öz əslimi ,
Öz qara nəslimi, zənci nəslimi!
Köksüz bir ağacın meyvəsi varmı?
İnsan da əslini heç unudarmı?”. (orijinal variantı: “Əslini unudan namərddir”);
[86, c.3, s. 267].*

*“Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran” [86, c.3, s. 273].*
Şair burada bu məsəlin ata-babadan qaldığını qeyd etsə də, bu ifadə məhz Səməd Vurğunun dilində aktivlik qazanmışdır.

Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət xalqın həyat tərzindən, insanların birgə yaşayışından doğan ümummilli və ayrılıqda hər bir fərdin baxışlar sistemidir. Bütün

həyatı boyu özünü islah etmək, öz daxili aləmini saflaşdırmaq, kamil insan olmaq, yüksək əxlaqi normalar çərçivəsində davranış modelini formalılaşdırmaq ideyasını özünü əks etdirən atalar sözləri şairin yaradıcılığında mükəmməl şəkildə ifadəsini tapmışdır:

“Nə zaman ki gözü müzdə tiri görməyib

Başqasının gözlərində qılı seçirik” (orijinal variantı: “Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl axtarır”);

“Bizi tənqid edənlərə salam verməyib

Yanlarından saymazıyana gəlib keçirik” [86, c.3, s. 354].

“Yaxşı düşün neyləyirsən...

Yüz ölçüb bir biç!”

“Sorğu-sual eyləməmiş məhkəmə qurma! [86, c.3, s. 363].

Bu nümunədə isə atalar sözü heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır.

“İndi nə deyirsən?-

Onda qulaq as,

Örtülü bazarın dostluğu olmaz” [86, c.3, s. 368] (orijinal variantı: “Örtülü bazar dostluğu pozar”).

İnsan həyatında bütün uğurlar əməklə, zəhmətlə bağlıdır. Halal zəhməti ilə yüksələn insan cəmiyyətində üzüağ, alnıaçıq, nüfuzlu olur. Xoşbəxtlik zəhmət və iradənin, əmək və səyin nəticəsində əldə edilir. Əsrlər boyu əmək insanı təkmilləşdirmiş, onu ali varlığa çevirmişdir. Zəhmət bütövlükdə insan cəmiyyətini dəyişdiyi kimi, hər bir fərdin həyatında da mühüm rol oynayır. Zəhmət, əmək şairin yaradıcılığında prioritet istiqamətlərdən olaraq əks olunmuşdur.

“Həyatın əzəldən bir qanunu var:

İşsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş

Dəmir də, polad da iş üstə parlar

Ən böyük hünərdi zəhmətdə vardış” (“Dəmir işləndikcə parıldar”) [86, c.3, s. 409].

Qonaq cəmiyyətimizdə mühüm yer tutan və qonaqpərvərlik mədəniyyətimizin bir parçası olan bir anlayışdır. Qonağa tolerantlıqla yanaşmaq, onu ən yaxşı şəkildə

qarşılamaq cəmiyyətimizdə dəyərli davranışdır. Bu səbəbdən atalar sözlərimizdə qonaqpərvərlik mövzusunda tez-tez rast gəlinir. Qonaqlar haqqında atalar sözləri qonaqpərvərliyin vacibliyini vurğulayır və insanların qonaqlarla necə rəftar etmələrini izah edir. Qonaqpərvərlik insanların bir-birini daha yaxından tanıması, münasibətlərini gücləndirməsi və birlikdə vaxt keçirməsi üçün mühüm fürsətdir. Qonaqları qəbul etmək insanların bir-birinə hörmət və məhəbbətlərini göstərmək imkanındır. Bu səbəbdən atalar sözlərimizdə qonaqpərvərlik mövzusu tez-tez yer aldığı halda, qonaqpərvərliyin əhəmiyyəti vurğulanır. Bu qayə, ideya Səməd Vurğunun əsərlərində özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapmışdır:

“Gəlin qardaşlar!

Allah qonağının öz qisməti var” (“Qonağın qisməti özündən əvvəl gəlir”), [86, c.3, s. 56].

Övlad sahibi olmaq insanın həyatında ən mühüm hadisələrdən biridir. Valideynlər övladlarını həyatlarının bir parçası kimi sevirilər və bu sevginin əksi kimi övlad haqqında istər şifahi, istərsə də yazılı xalq ədəbiyyatımızda çox mənalı fikir söylənilmiş, müxtəlif janrlarda öz əksini tapmışdır.

“Bəli... Ana qəlbi bir pərvanədir

Bilirəm, övladdan ayrılmaq nədir...

Dünya bir evdirsə, övlad işıqdır

Oğul arxadırsa, qız yaraşıqdır” (Qız da oğlan da övladdır, hər ikisi bir-birindən şirin) [86, c.3, s.171]. Tarixən qız uşaqlarına münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Elə ona görə də Azərbaycan dilinin antroponomik sistemində əsrlərlə Qızbəs, Qızıyətər, Bəsti, Yetər, Qəzqayıt və s. kimi qız adları yer almışdır. Səməd Vurğun poeziyasında qadına, qıza həmişə yüksək dəyər verilmiş, əsərlərində dəyərli qız, qadın obrazları yaratmışdır. Oğulu evin dayağı, arxası saymaqla bərabər, qızı da bir ocağın, bir ailənin yaraşığı kimi təqdim etmişdir.

2. Şair tərəfindən yaradılıb artıq atalar sözlərinə çevrilmiş ifadələr

İnsanın həyat yoluna işıqlandıran aforizmlərin mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Atalar sözləri kimi, aforizmlər də insanların həyat təcrübəsinin məntiqi ümumiləşdirilməsindən daha çox, hissi yaşantıların obrazlı

ifadəsinə uyğun gəlir. Fikrin gözəlliyi ilə deyilişin gözəlliyi bir-birini tamamladığı aforizmlərdə fikir qapanmış olur. Səməd Vurğunun xalq yaradıcılığından bəhrələnərək özünün yaratdığı aforizmlər zamanla ağızdan-ağıza, dildən-dilə dolaşaraq atalar sözlərinə çevrilmişdirlər.

*“Candan çıxardılar ürəyimizi,
Gedir qəlbimizin isti qanı da,
Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da...”* [86, c.3, s. 268]

*“Əzəldən belədir, çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amarat”* [86, c.3, s. 84].

*“Mən elə bildim ki, ürəyim acdır,
Məhəbbət əbədi bir ehtiyacdır”...* [86, c.3, s. 159].

*“Bu gün matəm, sabah bayram,
Əzəldən böylədir aləm”* [86, c.3, s. 175]. Şairin işlətdiyi bu paremioloji vahid xalq arasında aktiv şəkildə istifadə olunan “toyla yas qardaşdır” ifadəsinin sinonimi kimi işlənə bilər. Biz bunun bariz nümunəsini 44 günlük Qarabağ Müharibəsində də gördük. Bir gözümüz qələbə sevinci ilə güləndə, o biri gözümüz şəhidlərə acı ilə ağlayırdı. Bu ifadə hələ illər öncə dahi Səməd Vurğunun poeziyasında əbədiyaşarlılığa qovuşmuşdur.

*“Qocalar dən səpdi xeyirxah əllə,
Dedilər: bərəkət çox olar şəksiz
Ürək qan dağıdan cana əməllər*

Yer susuz yaşamaz, insan çörəksiz” [86, c.3, s. 317]. Çox böyük ehtimal ki, bu kimi aforizmlərin müəllifi Səməd Vurğun olsa da, onlar artıq atalar sözlərinə keçid mərhələsindədir.

Aforizmlər isə bir növ müəllifli atalar sözləridir. Aforizmlər zaman-zaman öz müəllifini itirərək atalar sözlərinə çevrilir. Əslində struktur tipinə görə atalar sözləri aforizmlərdən fərqlənir. *“İlk dəfə Hippokratın (b.e.ə. V əsr) “Xəstəliklərin müalicəsi” traktatında işlədilən aforizm sözü uzun müddət tibbi təyinatlı ifadə mənası kəsb etmiş, tədricən terminləşərək müdrik məzmunlu, lakonik janr funksiyası daşımağa başlamışdır. Sonralar bu tibbi traktatdakı “Həyat qısa, incəsənət isə*

əbədidir” tipli aforistik ifadələr “aforizm” termini altında təqdim olunmuşdur” [2, s. 10].

Aforizmlər və atalar sözlərinin dildə müəyyən struktura malik olması, bu və ya digər mənanı ifadə etməsinə xidmət edir. Aforizmlərdə atalar sözlərindən fərqli olaraq məcazlıq nisbətən az olur. Aforizmlər zaman keçdikcə məcazlaşmış, müəllifini itirmiş, atalar sözlərinə çevrilmişdir, desək yanılmırıq. Aforizmlər və atalar sözləri arasındakı bu bənzərlik və fərqli cəhətlər çox zaman dil vahidlərinin eyniləşdirilməsinə səbəb olmuş, bəzən onları fərqləndirilməsində rol oynamışdır. Səməd Vurğunun bədii əsərlərində işlənən aforizmlər müxtəlif müəlliflər tərəfindən toplanıb çap olunmuşdur. Bu tip ifadələrin atalar sözü funksiyasını daşmasına isə böyük bir zaman kəsiyi lazımdır. Səməd Vurğunun yaradıcılığında rast gəlinən aforizmlər sözsüz ki, zamanla atalar sözünə, daha sonra isə frazeologizmə çevriləcəkdir. Məsələn,

“Unutmaz tarixin böyük günləri

Dünyaya mərd gəlib, mərd gedənləri”

“Bəzən işləyirik ay batanadək,

Müftə yaranmayır torpaqdan çörək” [86, c.3, s. 91].

Şairin yaradıcılığında işlənmiş bu ifadənin rüşeymləri əslində Azərbaycan dilində tarixən var olmuş “Zəhmətsiz bal olmaz; Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrin bilməz” kimi atalar sözlərinə gedib çıxır. Şair xalqın dilində işlənmiş atalar sözlərini mükəmməl bilmiş, əsərlərində onların bənzərlərini yaratmışdır.

“Adın şərəflidir sənin ey qadın!

Dahilər anası çağrılır adın!” [86, c.3, s. 108].

“Ucaldıqca qanad çalar arzular kimi

Ürəyi də, vicdanı da təmiz olanlar” [86, c.3, s. 131].

“Sadə yaratmışdır məni təbiət,

Sadəni sevərlər, belədir adət!” [86, c.3, s. 142].

Xalq arasında belə deyim var: “Sadəlik gözəllikdir”. Sadənin gözəllik olduğunu əsərlərində yeni tipli paremioloji ifadələrə çevirən şair bu tip ifadələrə bədii don geyindirmişdir.

Aforizmlərin frazeologizmləşmə prosesi atalar sözündən keçir.

aforizm → **atalar sözləri** → **frazeologizm**

“Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi bu sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur və dil sisteminin digər vahidləri və hissələri ilə dil kateqoriyaları vasitəsilə birbaşa bağlı olur” [109, s. 134]. Alimin bu fikirlərində böyük həqiqət var. Aforizmlər də zamanla sabitləşmə, məcazlaşma, ekspressivləşmə prosesindən keçərək daha da daşlaşır və frazeologizmə çevrilir.

Azərbaycan dilində, atalar sözləri onu təşkil edən sözlərin məcazi mənalar kəsb etməsi, yeni semantik məzmununda işlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Müxtəlif struktur forma və semantik məzmununda özünü göstərə bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər atalar sözlərinə münasibətdə, onun mahiyyətinin üzə çıxarılmasında fərqli yanaşmaların özünü göstərməsinə kömək edir. Deməli, atalar sözləri adı altında dildə tam şəkildə sabitləşmiş, bütöv məzmun ifadə edən, hissələrə parçalana bilməyən dil vahidləri nəzərdə tutulur və bu zaman atalar sözlərinin əmələ gəlməsində rol oynayan komponentlərin iştirakı ilə dil vahidlərinin məcazlaşması ön planda verilir.

Zərbi-məsəllərin atalar sözlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, zərbi-məsəllər tarixi faktlarla daha əlaqəlidir. Zərbi-məsəllərin özəyində hər hansısa tarixi bir fakt dayanır. Zərbi-məsəlləri birbaşa söylədikdə atalar sözləri ilə müqayisədə semantikasi daha az başa düşülür.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, paremioloji vahidlər frazeologiyanın tərkibində öyrənilir. Deməli, o zaman frazeoloji vahidlərlə paremioloji vahidlər arasında çox sıx oxşarlıq və əlaqə mövcuddur.

“Məhz bu xüsusiyyətinə görə də frazeologizmlər dildə xüsusi dil vahidləri olmaqla öz işlənmə tezliyi və ifadəliliyi ilə fərqlənir. Bu cür dil vahidlərini bəzən leksikləşmiş söz birləşmələri də adlandırırlar [64, s. 47].

Ayrı-ayrı sözlərin birliyindən yaranan frazeologizmlərin bildirdiyi semantika leksik vahidin ifadə etdiyi bir yeganə mənaya uyğun gəlir. Frazeoloji birləşmənin bu əlamət onun adlandırılmasında, əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsində, digər paremioloji vahidlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında rol oynayır. *“Frazeoloji birləşmələr bu cəhətdən mürəkkəb işarə növü kimi diqqəti çəkir. İkinci*

dərəcəli nominasiya vahidi kimi, frazeoloji vahid dil kodunun qeyri-mütənasib xüsusiyyətini əks etdirir. Ancaq burada bir şeyi də diqqətə almaq olduqca vacibdir. Dilin (əslində işarənin və deməli, işarələr sisteminin) qeyri-mütənasibliyindən bəhs edərkən, biz yenə də quruluş baxışlara üstünlük veririk. Ancaq diqqətə almaq lazımdır ki, həmin qeyri-mütənasiblik insan düşüncəsinin assosiativ səciyyə daşımını və insan psixologiyasının təbiətini əks edir. Bu baxımdan da koqnitiv struktur təhlili davam edir” [18, s. 34]. Paremioloji vahidləri frazeologizmlərdən fərqləndirən əsas cəhət də paremioloji vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin daha çox əks olunmasıdır. Paremioloji vahidlərdə müxtəlif konseptlər əks olunur. Frazeoloji vahidlərlə müqayisədə paremioloji vahidlərdə konseptlər daha çox reallaşır. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində də bu fərqli münasibət hələ də özünü göstərir. Frazeoloji vahidlə paremioloji vahid arasında müəyyən oxşarlıqların olduğu qeyd edildiyi kimi, müəyyən fərqli nüanslar da mövcuddur ki, bu da əsasən paremioloji vahidin koqnitiv xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Aralarında müəyyən oxşarlıqların və fərqliliklərin olmasına baxmayaraq, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və spesifik əlamətləri vardır. Dilin ümumi sistemində paremioloji vahidləri fərqləndirən, onun özünəməxsus əlamətlərinin olduğunu sübut edən müəyyən cəhətləri vardır ki, bu da həmin dil vahidlərinin dil sistemində yerini müəyyənləşdirir.

Paremioloji vahidlər sırasına qanadlı ifadələr də aid edilir. Lakin bu məsələ də mübahisəli olaraq qalır. Əslində qanadlı sözlərlə bu tip paremioloji vahidlər, fikrimizcə, frazeologiyanın tərkibində öyrənilməlidir.

“Filoloji ədəbiyyatda “Qanadlı sözlər” müəyyən bir mənbədən yayılaraq, bəzən də məcazi mənə kəsb edərək ümumiləşib məşhurlaşan söz və ifadələrə deyilir. V.İ.Lenin qanadlı sözlərə yazıda və nitqdə bunlardan məharətlə istifadəyə mühüm əhəmiyyət verir, bu sözlərin çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyətini sərrast şəkildə ifadə etdiyini göstərirdi” [8, s. 57]. Qanadlı sözlər də paremioloji ifadələrdir. Lakin atalar sözlərindən fərqli olaraq qanadlı sözlər müəyyən real varlıq və hadisələrlə bağlı ifadələrdir. Atalar sözləri ilə məsəlləri bir-birlərindən fərqləndirən əsas nüanslar elmi ədəbiyyatda bunları göstərir: atalar sözləri həm həqiqi, həm məcazi işlənərkən nominativ semantika daşıyır. Məsəllər isə nominativ planda işlənir.

Z.Ə. Əlizadə yazır: “...*atalar sözü və zərbi-məsəllər cümlə üzvü kimi işlənə, sadə və mürəkkəb cümlələrin bütün komponentləri kimi çıxış edə bilər*” [35, s. 77].

Ümumiyyətlə, paremioloji vahidlər haqqında yazılan müxtəlif mənbələri araşdırdıqdan sonra atalar sözləri və məsəllərə belə tərif verə bilərik: Müəllifi məlum olmayan, leksik-semantik və sintaktik quruluşca sabit olan, semantikasında məsləhət, nəsihət konsepti daşıyan sabit ifadələr paremioloji vahidlərdir. Paremiya qısa, utilitar tətbiq, didaktik məna və obrazlı nitq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan ifadədir. Ümumi dilçilik mədəniyyətində paremiologiya frazeologiyanın alt bölməsi kimi müəyyən edilir, atalar sözlərini, məsəlləri, tapmacaları, aforizmləri və başqa məsəlləri öyrənir və təsnif edir.

Müasir tədqiqatçıların əsərlərində paremiya atalar sözü ilə zərbi-məsəlləri birləşdirən termin kimi qəbul edilir. Atalar sözlərini dərk etməkdə, qavramaqda ən mühüm məqam onların şərhidir. Bir sıra paremioloji vahidləri qısa izahatlarla nəzərdən keçirək.

Atalar sözü ibrətamiz məzmunlu qısa xalq deyimi, öyüd-nəsihət şəklində qısa milli aforizmdir, alleqorikdir, daha çox məsəl, məişət qaydasına bənzəyir. Atalar sözü ümumiləşdirilmiş fikir, nəticə daşıyır.

Zərbi-məsəl qəbul olunmuş, aktual ifadədir, adətən, obrazlı, alleqorikdir, bütöv bir ifadə, cümlə deyil (atalar sözündən fərqi də budur).

Aforizm – həyat hadisələri üzərində uzun düşüncələr və ya müşahidələr nəticəsində tam bir fikri ümumiləşdirən yığcam və obrazlı formada qısa ifadəli deyimdir. Termin yunancadır. Onlar dərin mənalı ifadələr olub və sabit birləşmələr və cümlələr şəklində ola bilər. “*Aforizmlər – elə bir lakonik dil ünsürüdür ki, onlar irrasional fikir kimi əlavə və fərdi müdaxilədən təcrid olunmuşlar. Onların linqvistik xüsusiyyətini başa düşmək üçün dilin obraz və anlayış xarakterini idrak vasitəsi olaraq önəmli hesab etmək vacibdir: dil, anlayış formasında mövcud olduğu üçün obraz formasında daha çox ifadə etmək imkanına malikdir*” [136]. İ.Q. Həmidovun “Aforizmlərin qrammatik fəlsəfəsi” əsərinə istinadən belə deyə bilərik ki, atalar sözləri ilə aforizmləri fəlsəfi-qrammatik deyktiklik –zaman, şəxs, yer şərtlərinin bir-birinə uyğunluq; təsdiq/inkar assertivliyi; məntiqi-qrammatik verifikativlik; müxtəlif

sintaktik modellik müəlliflik / anonimlik münasibətləri; semantik invariantlıq və s. görə fərqləndirmək olur. “Aforizmlər: müəlliflik/müəllifsizlik; abstrakt məzmun kəsb etmək; tetik-konseptoloji; paradoksallıq; aksiomatiklik və ya sübutedilməzlik; yekunlaşdırıcılıq; lakoniklik; ümumiləşdiricilik xüsusiyyətləri ilə digər cümlə tipli atalar sözləri və məsəllər, pəremiyalar, qanadlı sözlər və s. fərqlənir” [102, s. 148]. Nəticədə, aforizmlər konseptual frazeoloji xüsusiyyətləri ifadə etdirən frazeoloji dil vahidləridir; aforizmlər əsas olaraq müsbət semantikaya sahibdirlər; aforizmlər sintaqmatik cəhətdən müstəqildirlər ancaq qrammatik qəlibə uyğunlaşmır; mənfi mənə ifadə etmirlər; aforizmlər mənə-motivləşmə keyfiyyətinə görə cümlələrə bənzərlik təşkil etsələr də metaforik-konseptual, dəyişməyən mənaya sahib hazırqəlib konstruksiyalardır.

Paremioloji vahidlər linqvokulturologiyanın ən əsas da, koqnitiv dilçiliyin öyrənilməsi predmetinə daxildir. Milli mentalitet koqnitiv linqvistikanın birbaşa diqqət obyektindədir və bu dilçilik vahidləri milli psixologiyayı və dünya biliklərinin stereotiplərini aydın şəkildə əks etdirir. Paremioloji vahidlər konnotativ mənə cəhətdən üç hissəyə bölünür: müsbət mənəli pəremiyalar, mənfi dəyərlər kəsb edən pəremiyalar və neytral xarakter daşıyan pəremiyalar. Neytral paremioloji vahidlərin sayı çox azdır. Müsbət və ya mənfi konnotasiyalı pəremiyaların sayı isə nisbidir. Bunların içərisində müsbət mənəli pəremiyalar daha çoxdur.

Dilçilikdə aforizmlərə bənzər digər paremioloji vahidlər də mövcuddur.

Pritça (ibrətli hekayə) alleqorik formada əxlaqı ehtiva edən bir hekayədir. Pritçada hazır prozaik ümumiləşdirmə olur.

Maksima (əxlaq qaydası) – müəyyən bir müəllifin davranış qaydasını, əsas məntiqi və ya etik prinsipi təyin edən ümumiləşdirilmiş, dərin, qısa və incə düşüncəsidir.

Sententiya – qısa bir əxlaqi deyim, aforizmdir.

Apophtegma - qısa əxlaqi deyim; bir böyük insanın – sərkərdənin, filosofun müdrik, ibrətamiz hazırcavablığı və ya əməli haqqında qısa hekayə.

Müqəddimə – qısa məzəli hekayə, zarafat, adətən, nağıl üçün ön söz; bir növ xalq nağılının başlanğıcı və ya sonu.

Şüar – adətən davranış və ya fəaliyyətdə rəhbər ideyanı ifadə edən qısa deyimdir.

Beləliklə, paremiologiya dil realiyaları arasında situasiyaların və ya əlaqələrin markerləri olan geniş anlayışları, qapalı sabit ifadələri nəzərdən keçirir.

II FƏSİL

SƏMƏD VURĞUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycanın ilk xalq şairi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən, yaradıcılarından biri - Səməd Yusif oğlu Vəkilov və ya öz xalqının, vətəninin, doğma torpağının əsrarəngiz təbiətinin vurğunu olan “Vurğun” təxəllüslü Səməd Vurğun Azərbaycan bədii üslubunu əsrarəngiz əsərləri ilə zənginləşdirən sənətkar olmuşdur.

Yaradıcılığı ilə təkcə ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyən, eyni zamanda dilimizin keşikçisi, Azərbaycan poeziya dilinin bir çox əcnəbi sözlərdən təmizlənməsində əvəzsiz xidmətləri olan bir əsgər prototipi, tərcümələri ilə oxucusuna sanki yeni bir dünya bəxş edən, Azərbaycan ədəbiyyatı və dramaturgiyasına əsərləri ilə böyük töhfələr vermişdir.

Lakin Səməd Vurğunun əsərləri bitməz-tükənməz bir xəzinə olduğu üçün illərdir tədqiq olunsa da, yenə tədqiqat obyektı, aspekti baxımından araşdırma üçün açıqdır. Bu cəhətdən şairin ədəbi irsi tədqiq olunduqca yeni polemikaların, müzakirələrin açılmasına zərurət yaranır. Səməd Vurğunun milli ideologiya ruhlu bəzi şeirlərinə diqqət yetirək.

İlk olaraq şairin yaradıcılığının şah əsəri olan “Azərbaycan” şeirinə diqqət yetirək. Aydınır ki, Səməd Vurğun yaradıcılığı təkcə bədii ustalığ, hissələrin səmimiliyi, ifadə tərzı, xəlqiliyi, təbiiliyi, fikrin və mülahizələrin sadə və anlaşıqlı dildə yazılması ilə deyil, həm də milli ideologiyası ilə fərqlidir. Milli ideologiya hər zaman milli idealların məhsuludur. Bu milli ideallar milli ideologiyanın təkmilləşməsi, inkişafı və ictimai şüuru təmərküzləşdirərək gerçək siyasi gücə çevrilməsi üçün hər zaman bitib-tükənməz qaynaqdır. Bu xüsusiyyətlərə Səməd

Vurğunun "Azərbaycan" şeiri ən yaxşı misaldır. Şair hətta bu şeir haqqında danışarkən belə yazır: *"Bu şeir mənim yaradıcılığımın zirvəsi və mənasıdır, simvoludur... Mən bütün bəşəriyyətə, bütün millətlərə və xalqlara xoşbəxtlik arzulayıram və bu uğurda mübarizə aparıram.. Ancaq bütün bunlarla birlikdə mənim üçün ən qutsal torpaq Azərbaycan torpağıdır... Ən doğma xalq isə Azərbaycan xalqıdır, xalqımın dili və şeiri mənim vicdanımın səsidir, hətta o mənim doğma anam kimidir"* [22, s. 84].

Obrazlılıq özəlliyi daşımayan hikmətli sözlərin və atalar sözlərinin bəziləri ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşundadır. Onların gerçək mənaya sahib olanlarının bir çoxu məcazi mənada işlədilməklə quruluş baxımından da zaman-zaman frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Buna nümunə kimi "İsti aşı soyuq su qatmazlar" atalar sözünü göstərə bilərik. Burada real yəni gerçək mənə elə "isti aşı soyuq su qatmamağ"ın təbliğindən ibarətdir, çünki "isti aşı soyuq su qatanda" onun keyfiyyəti müəyyən səviyyədə aşağı enir. Buna görə də yeri gəldikdə "isti aşı su qatmamaq" məsləhət görülür. Ancaq bu ifadə dilimizdə öz gerçək mənası ilə bərabər, məcazi mənada da istifadə olunur. Bu ifadənin məcazi mənası bəlli bir işin görülməsi barədə öncədən anlaşılmış və razılaşılmış məsələyə sonradan hər hansı bir insanın müdaxilə etməsi nəticəsində razılığın pozulmasına səbəb olmamaq fikrini təbliğ etməkdir.

Bu cür mənəni ifadə etmək üçün həmin folklor nümunələrində struktur baxımından müəyyən dəyişiklik aparılır: ifadə olunan fikrin məzmunu ilə bağlı olaraq buna hər üç şəxsdən (isim və ya şəxs əvəzliyindən) konkret bir mübtədə təyin edilir. Beləliklə, struktur baxımından ümumi şəxslə cümlə məcazi mənə ifadə etməklə bərabər, müəyyən şəxslə cümləyə çevrilir. Məsələn: - Sən mənim isti aşıma soyuq su qatma və yaxud "oxunu atıb yayını gizlətmək" frazeoloji birləşməsi "Oxu atıb yayını gizlətməzlər" formasında olan atalar sözünün təməlinə əmələ gələn belə paremioloji vahidlərdəndir. Dilimizdə atalar sözünün bir çoxuna mətnin mənasına uyğun olaraq subyekt artırılmaqla frazeoloji vahid əmələ gətirmək mümkündür. Belə frazeoloji birləşmələr atalar sözündə məcazi mənəni sahib olub, poetiklik və obrazlılıq xüsusiyyəti daşıyır. Məsələn, "Gördüyümdən göz kirəsi götürür", "Vurdu daşa, çıxdı başa", "Hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb".

Məzmun və məna cəhətdən aid olduğu xalqın adət-ənənələrini, etik və əxlaqi dəyərlərini, dünyagörüşünü, bir sözlə, onun mənəvi dünyasına xas xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirən bu şifahi xalq yaradıcılığı janrları yazılı ədəbiyyatda da fikrin ifadəsinin əsas vasitəsidir. Onların araşdırılması və tədqiqi dil daşıyıcısının milli mentalitetini və xarakterini dərk etməyə xidmət edir.

Yazılı ədəbiyyat ilə şifahi xalq ədəbiyyatının sintezinin demək olar ki, ən mükəmməl örnəklərini məhz xalq şairimiz Səməd Vurğunun əsərlərində görmək olur. Şairin şeirlərinin səmimiliyi onun hisslərinin ifadə tərzini, səmimiliyi, xəlqiliyi, sadəliyi, fikrin təbiiliyi və mülahizələrin anlaşıqlı dildə yazılması ilə seçilir. Səməd Vurğunun əsərlərindəki böyüklük xalqın mənəvi dünyasından və düşüncə tərzindən irəli gəlir. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatı başdan-başa sadədir, eyni zamanda müdrik və böyükdür. Şairin poeziyasının möhtəşəmliyi də şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanan bu cəhətdən irəli gəlir.

Məsələn, şairin “Komsomol” əsərində bir neçə nümunəyə nəzər salaq;

“Fəqət nə etmək ki, belədir insan

Əziz dostlarından küsər bir zaman” [86, c.3, s. 61].

Bu nümunədəki paremioloji vahid şifahi xalq ədəbiyyatında sıxlıqla rast gəldiyimiz “uman yerdən küsərlər” ifadəsidir.

- *“Xeyr! Bu dünyada hər şeydən qabaq*

İgidə ehtiyat və inad gərək”... [86, c.3, s. 64]. Bu nümunədəki məna isə “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” paremioloji vahidindəki məna ilə bərabərlik təşkil edir.

- *“Cəlal: İki qılnc bir qına sığmaz,*

Bütün vəziyyəti ölçüb biç, bir az”... [86, c.3, s. 71].

misrasında verilən fikir “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” atalar sözü ilə gerçəkləşib.

- *“Lakin təbiətin öz qanunu var,*

Meyvəni vaxtında tökür ağaclar” [86, c.3, s. 53].

ifadəsi “Bağban tələsər, meyvə vaxtında yetişər” paremioloji vahidindəki məna ilə eynilik təşkil edir..

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, yazılı ədəbiyyatın əsas qaynağı kimi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən olan paremioloji vahidlər yazılı ədəbiyyatda da fikrin və düşüncənin daha qabarıq ifadə olunmasını təmin edir. Atalar sözləri dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi sabit quruluşa sahibdir, yəni hazır şəkildə istifadə olunduqlarından frazeoloji vahidlərlə ortaq əlamətə malikdirlər. Dilimizdə atalar sözlərinin az hissəsi quruluş baxımından və mənaca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi formasına salınmışdır. Belə özəlliklərə sahib olan paremioloji vahidlər dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi qaynaqlarından biri sayılmalıdır.

Aydındır ki, Səməd Vurğunun əsərləri yalnız forma və məzmun cəhətdən deyil, həm də xəlqiliyi, xalq dilinə yaxınlığı, xalq ruhunu daşması ilə də diqqət cəlb edir. Bu cür geniş təfəkkürlü şairin məhəbbət dolu şeir dili, xalq yaradıcılığından güc almış dühası və istedadının ifadəsi olan mənəli, saf, ahəngdar və eyni zamanda sadə xalq dilində olan yaradıcılığı onu ölməz şair zirvəsinə yüksəltmişdir. Atalar sözləri və məsəllər Səməd Vurğunun əsərlərini olduqca zənginləşdirmişdir. Düşünürük ki, şairi xalq sevdiren də məhz onun yaradıcılığındakı sadəlik, xalqa yaxınlıq olmuşdur.

“Atalar sözləri və məsəllər onu yaradan və qoruyub saxlayan xalqın tarixini, arzu və istəyini, inam və etiqadını, bütün mənəvi dəyərlərini özünəxas bir formada əks etdirən xüsusi dəyərə sahib bir xəzinədir” [41, s. 63]. Burada uzaq tarixi keçmişdəki hadisələrə, hətta unudulub getmiş tarixi həqiqətlərin izlərinə, adət-ənənələrə də rast gəlinir. Çünki atalar sözləri – yığcam, hikmətli nəsihətlər, həyat və məişət haqqında, insan xasiyyəti, vərdişi haqqında qənaət, bəzən də məcazi mənada işlənən dolğun ifadələrdir. Atalar sözləri xalqın sınağının, dərin təcrübəsinin məhsuludur. Elə buna görə də xalq ataların – müdrik, nüfuzlu adamların adına çıxmışdır. “Atalar sözü yerdə qalmaz” məsəli də bu faktın doğruluğuna inamdan irəli gəlmişdir. Eyni zamanda təkcə atalar sözlərindəki məzmun və mənə xüsusiyyəti deyil, həmçinin şifahi xalq nümunələrindəki, oynaqlıq, şuxluq, ahəngdarlıq sözlərin sıralanmasındakı qayda, nizam bu misalları Səməd Vurğunun əsərlərinin mənbəyinə, fikrin istinadına çevrilməsinə yol açmışdır. Məhz buna görə də, Səməd Vurğun xalqın şairidir, onun dilində gizlin qayə, böyük fəlsəfə, ifadə olunsada, oxucu onun sadə dilini başa düşür və sevir.

Atalar sözləri xalqın tarix boyu əməyi, dünyaya baxışı, təcrübə və sınaqları, mübarizəsi, əməyi, düşüncələri, həyata münasibəti haqqında geniş və dərin mənalar ifadə edən konkret olaraq ədəbiyyatın bir janrıdır. Çox zaman atalar sözlərinin əsasında xalqın adət-ənənələri, təfəkkürü ilə bağlı aid olduğu dövrdə xalqın o zamankı durumu, insani münasibətlərin əsl məğzi əks olunur. Məhz bu səbəbdən asılı olaraq atalar sözləri yalnız xalqın dünyagörüşünün, təfəkkürünün bədii ifadəsi olmayıb, həm də bir növ tarixi, arxividir. Məsələn, Səməd Vurğunun poeziyasında aşağıdakı misralara nəzər salaq:

“Taleyinin suyu bulanıb başdan,

Qohumdan qonşudan, yaxın yoldaşdan.

Etibar görməyib bu yazıq qarı,

Nökərin canıdır, ağanın varı” [86, c.3, s. 25].

“Bu misralardakı “Nökərin canıdır, ağanın varı” atalar sözü elə ağa-nökər münasibətləri dövrünün bədii formada ifadəsidir” [44].

Bu nümunədə və bəzən də atalar sözlərində kasıb-varlı məsələlərinin inikası, bəzənsə ictimai bərabərsizlik öz əksini tapmış olur. Məsələn, şair bu təbəqələşməni və sinifləşməni atalar sözləri əsasında aşağıdakı şeirdə əks etdirmişdir:

“Kərəni, pərdisi hörümşək toru,

Deyirlər kasıbın bilinməz goru” [86, c.3, s. 25].

Atalar sözlərinin mövzu genişliyi çoxşaxəlidir. Çünki, burada xalqın ürəyindəki istəkdən, arzudan, diləkdən tutmuş, ictimai quruluş, yaşayış tərzini, dini inancı, məşğuliyyəti öz əksini tapmış olur. Elə bu səbəbdəndir ki, bu xalq yaradıcılığı nümunəsi yazıçıların və şairlərin ilham qaynağı və mənbəyinə çevrilir.

Atalar sözlərinin ecazkarlığı yalnız məna, məzmun, ideya və ifadə etdiyi fikirlə qurtarmır, çünki atalar sözlərində olan səlislik, ahəngdarlıq, bədii ustalığa da xüsusi olaraq müşahidə olunur ki, bütün bu effektlərin, ifadənin əksi təbii ki, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə təmin edilir.

Paremiyalar hər hansı bir şəraitdə, məkan və zaman çərçivəsində yaranır. Paremiyaların heç də hamısı bu günə gəlib çatmayıb. Onlardan bir çoxu zaman və məkanın müxtəlif dövrlərində izsiz şəkildə insan yaddaşını tərk ediblər. Onların

izsiz şəkildə itməsinin əsas səbəbi insanların həyat şəraitinin dəyişməsidir. Nitqin məntiqi əlaqəsinin güclənməsində paremioloji konstruksiyaların böyük rolu vardır.

Paremioloji vahidlər fəlsəfi mahiyyət daşıyaraq bədii təfəkkürün məhsulu kimi ortaya çıxır. Leksik-semantik xüsusiyyətlər paremiyaların ifadəsində özünü göstərir. Paremioloji ifadələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik ilə sıx bağlıdır.

2.1.1. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında çoxmənalılıq

Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlər ilk növbədə dil vahididirlər. Onlarda çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik, sinonimlik kimi xüsusiyyətləri müşayiət etmək mümkündür. Atalar sözləri və məsəlləri tərcümə etmək olduqca çətin və onların tərcüməsində ən yaxşı üsul digər dildə onların ekvivalentinin tapılmasıdır. Səməd Vurğunun poetik irsini digər dillərə tərcümə etdikdə də məhz ekvivalentlərdən istifadə edilmişdir.

Polesemiya və ya sözün çoxmənalılığı Azərbaycan dilində geniş yayılmış bir hadisədir. Nəticə etibarilə, dil vahidi birdən çox mənaya malik ola bilər, bunun da seçimi nitq aktının kontekstindən asılıdır. *İ.V.Arnolda görə, sözün mahiyyətində çoxmənalılıq labüddür: çoxmənalılıq müxtəlif məfhumların xüsusiyyətlərinin oxşar olması ilə bağlıdır* [95, s. 55]. Kontekstdə sözün mənasını reallaşdırarkən bütün mümkün mənalar və ya denotantların əlamətləri arasında semantik əlaqə saxlanılır. Bu, müəyyən dərəcədə linqvistik işarənin asimmetrik olması ilə əlaqədardır ki, bu da semantik həcmi tam çatdırmaq qabiliyyətini itirmədən formal ifadə vasitələrinə xeyli qənaət etməyə imkan verir. *M.V.Nikitin dil resurslarına qənaət etməklə yanaşı, qeyd edir ki, polisemiyada ifadə olunan fikirlərin assosiativ yaxınlaşması əks olunur* [120, s. 120].

M.Berezin qeyd edir ki, universalilərin daha mürəkkəb problemləri semasiologiya sahəsində görülür. Alim qeyd edir ki, bir çox dünya dillərində sözlərin mənasının dəyişməsi təbiidir və belə ki, onların mənaları arasında fərqlər var. Bu, dillər arasında genetik bağlılığın olmaması ilə izah olunur. Çoxmənalılıq universal

dil hadisəsi hesab oluna bilməz- o, milli leksikanın parlaq göstəricilərindən biridir [97, s. 48]. Tədqiqatçının fikrincə, çoxmənalılıq təbii dilin konstitutiv xüsusiyyətidir. Təbii dillər sözlərin mənalarını kortəbii inkişaf etdirir, toplayır və bu səbəbdən bir söz aydın şəkildə müəyyən edilmiş anlayış dairəsinə malik ola bilməz. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, “...*çoxmənalı sözlər bir-biri ilə mənə baxımdan bağlıdır, burada sözlərin mənalarının dolğun qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutulur; forma birliyi ayrı-ayrı mənaların məzmununa, onların onomatoloji potensialına və əks əlaqə vasitəsilə anlaşılmasına təsir edir; omonimliyi ilə polesemiyanı bir-birlərindən ayırmağa imkan yaradan distantlıq – mənə yaxınlığı da mövcuddur*” [120, s. 176].

“Atalar sözləri-məsəllərdə aşağıdakı leksik mövzular müəyyən edilir: “peşə”, “maddi dəyərlər”, “ailə”, “qohumluq”, “dostluq”, “qonaqpərvərlik”. Atalar sözlərinin mənası təkcə mənşəyindən deyil, həm də işlədildiyi ərazinin xüsusiyyətlərindən, düşə biləcəyimiz vəziyyətdən asılıdır” [136].

Paremiyalardakı çoxmənalılıq haqqında ilk tədqiqat apararı Z.Ə.Əlizadə olmuşdur. Paremioloji vahidlər və məsəllər obyektiv mənalara qarşı qoyulur: “...*paremiyaların çeşidli anlamları ifadə etmək imkanı əsas mənə ətrafında birləşir və abstrakt anlayışları, bir mərkəz ətrafında yeni-konkretlikdən uzaq məzmun yaratması ilə şərtləşir*” [35, s. 134].

Paremioloji konstruksiyaların obyektləri rəngarəng olur. Lakin çoxmənalı paremioloji vahidlərdə semantik oxşarlıq nəzərə çarpır. Bu semantik oxşarlıq isə müxtəlif paremioloji vahidləri bir nüvədə toplayır.

“Qulaq as, gör anan nə öyüd verir;

Şərəflə, vüqarla yaşayın ancaq.

Unudulmaz el yolunda canı qurban olanlar;

Bir anlıq səadət bir qərinədir.

Olmazmı qılıncda ağıl tədbiri

Ağılda bir qılınc kəsəri ola?

Daşlar atılarda meyvə kal düşər” [86, c.3, s. 89].

“Nökərdən şah olmaz!”-

“Deyərək getdi.

Qarışıb tünliyə gözümdən itdi”... [86, c.3, s. 186].

Hər zamanın bir hökmü var öz oğluna:

Baş əyməmək, basılmamaq fətrətdədir! [86, c.3, s. 89].

Çoxmənalı sözlərdə dil daşıyıcılarının təfəkküründə məcazi semantika formalaşır. *“Çoxmənalı sözlərdə olduğu kimi, pəremiyalarda da məcazi xüsusiyyət əsas sayılır. Məcəzilik müxtəlif poetik fiqurlarla yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, pəremiyaların məcaziliyində məcazlardan, tropların bütün növlərindən istifadə edilir. Lakin pəremiyalarda çoxmənalılığı səciyyələndirən, onu daha qabarıq ifadə edə bilən –tropun metafora növüdür” [35, s. 135].*

Sözün mənası, burada söhbət ilkin mənadan gedir, leksik vahidin ilkin semantikasi həqiqi mənəni əks etdirir. Çoxmənalılıqda söz sinxron olaraq bir neçə semantikanı daşımali olur. Əslində çoxmənalılıq bir ümumiləşdirmənin nəticəsidir. İnsanlar gerçək, həqiqi mənada olan hər hansı bir əşya, hərəkət, əlamət və anlayışa digər məcazi anlamlı əşyaları bənzəderək çoxmənalılıq yaratmışlar. Məhz bu ümumiləşdirmə nəticəsində bir leksik vahidlə bir neçə anlayış ifadə olunmuşdur. *“Sözün əsas mənası kontekstdə şərtləşmir; mətndən təcrid olunmuş sözün mənə quruluşunda bütün qalan mənələrdən əvvəl onun əsas mənası dərhal yada düşür” [116, s. 156].*

Çoxmənalılıq elə bir anlayışdır ki, o, yalnız dil amili ilə bağlı deyil. Çoxmənalılıqda dil amili qədər məntiq və təfəkkür də önəmli rol oynayır. Məhz buna görə də çoxmənalılıq dildaxili və dilxarici amillərlə bağlı olur. Azərbaycan dili çoxmənalı sözlərlə o qədər zəngin bir dildir ki, bəzən işlətdiyimiz çoxmənalı sözlər mənfi çalarlar da verir. Ona görə də mənfi semantikadan yayınmaq üçün *“türkün məsəli”, “türkün sözü”, “türk demişkən”* kimi ara sözlərdən istifadə edilir.

Təbii ki, dilimizdəki bütün sözlər çoxmənalı deyil. Birdən çox mənası olmayan leksik vahidlər də Azərbaycan dilində az deyildir. Dildə çoxmənalı sözlərin yaranması, formalaşma istifadə olunması əşya, hadisə, hərəkət və əlamətlərin real oxşarlığından, bənzərliyindən asılıdır.

Xalq şairi Səməd Vurğun zəngin Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd idi. Onun işlətdiyi atalar sözlərində, özünün yaratdığı paremioloji vahidlərdə biz leksik vahidlərin müxtəlif mənalarının və çalarlarının işləndiyini müşayiət edirik.

2.1.2. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında leksik və qrammatik omonimlik

Omonimlər eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənəli sözlərdir. İfadə planının xarakterinə görə aşağıdakılar fərqləndirilir: omofonlar - səs baxımından üst-üstə düşən, lakin qrafik formasına görə fərqlənən omonimlər; omoqraflar, əksinə, eyni qrafik təzahürə, lakin fərqli səsə malik və mütləq omonimlər - həm səs, həm də qrafik formada eynidir. İfadə planının uyğunluq dərəcəsi də dəyişkəndir. Tam omonimlərdə uyğunluq bütün paradigmatda müşahidə oluna bilər. Qismən omonimlər üçün isə forma yalnız bəzi söz formalarında eynidir. *Y.P.Kostyuçenkonun tərifinə görə, qrammatik omonimiya “ayrı-ayrı leksik-qrammatik kateqoriyalara aid olan sözlərin lüğət formalarının üst-üstə düşməsidir və müxtəlif paradigmatik silsilənin digər formalarının omonimliyini nəzərə almır”* [110, s. 5]. Yəni omonimiyada ümumi semantik məzmunu malik olmayan dil vahidləri yalnız ifadə baxımından üst-üstə düşürlər.

Omonimlər çoxmənalı sözlərə çox bənzəsələr də, onlardan fərqlənirlər. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, omonimlər ana nüvə ilə əlaqəni tam kəsdiyə halda çoxmənalı sözlər bu əlaqəni kəsmir və nüvə ilə birbaşa bağlılıqları olur. Omonimlərin dildə yaranması çoxmənalılığın son mərhələsi sayılır. Çoxmənalılığın son mərhələsində mənə qırılması baş verir və omonimlər yaranır. Çoxmənalı sözlərdə törəmə mənalar məcazi mənəli olub ana nüvə ilə bağlı olur. Omonimlər arasında isə heç bir semantik əlaqədən və yaxud əsas-ana nüvə ilə hər hansı bir cüzi bağdan söhbət gedə bilməz. Omonim leksik vahidlər yalnız qrafik cəhətdən eynilik təşkil edirlər. Semantik baxımdan isə tam fərqli leksik vahidlərdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili omonim sözlərlə çox zəngindir. O cümlədən də Səməd Vurğun poeziyasında işlədilmiş paremioloji vahidlərin tərkibində

omonimlərdən çox istifadə olunur. Paremioloji vahidlərin tərkibində öyrənilən omonim leksik vahidlər leksik, leksik-qrammatik və qrammatik omonimlərə bölünür. *“Leksik omonimlər tarixi inkişafda çoxmənalılıqla nüvə mənasından tamamilə uzaqlaşib fonetik tərkibcə, formaca eyni, lakin heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən, eyni nitq hissəsinə mənsub müstəqil sözlərdir”* [57, s. 628].

Səməd Vurğunun poeziyasındakı paremioloji vahidlərin tərkibində leksik omonimlərlə bərabər, omoqraflara, omoformlara da rast gəlinir. Xüsusi ilə şeir dilində, poeziyada, bədii üslubda qafiyə, alliterasiya və assonaslarda, omoqraf və omoformlardan çox istifadə olunur. Xüsusilə cinasların yaranmasında qrammatik və leksik-qrammatik omonimlər böyük önəm daşıyır.

Z. Ə. Əlizadə paremiyalarda omonimliyin həddindən artıq az olduğunu qeyd edir. *“Qapalı modelin semantik tutumunu artırmağa xidmət edən semasioloji qanun kimi paremiyalarda da omonimlik mövcuddur, lakin paremiyaların tərkibində omonimlər bir sistemdə birləşən müstəqil leksik məna qruplarına nisbətən kəmiyyətə məhduddur* [35, s.155] *“Qorxaq gündə yüz yol ölür, igid ömründə bir yol”*.

“Xoşbəxt xəlvəyləyib sizi yaradan,

Tarixdə qalacaq yalnız yaradan”, [86, c.5, s. 110].

“Ehey, bəri bax!

Arxadan vurmaq

İgidə yaramaz!

Dayan, yaramaz!”, [86, c.5, s. 37].

“Candan çıxardılar ürəyimizi,

Gedir qəlbimizin isti qanı da,

Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da...” [86, c.3, s. 268]. Bu nümunədə sadəcə səslər bənzəmiş və qrammatik omonimlik yaranmışdır ki, bu da omofon adlanır.

T. Ə. Əfəndiyeva omonimlərin üslubi imkanlarının antonim və sinonimlərə nisbətən az olduğunu qeyd edir. Alim yazır: *“...əgər sinonimlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də yanaşı işləndikdə üslubi vəzifələr daşıyarsa omonimlərin üslubi rolu yalnız qarşı-qarşıya işləndikdə özünü doğruldur. Bu cəhətcə omonimlər antonimlərlə*

səsləşir. Lakin sinonim və antonimlər bədii üslubun bütün janrlarında geniş şəkildə işləndiyi halda omonimlərə əsasən poetik nitqdə təsadüf edilir” [31, s. 59].

Səməd Vurğunun poeziyasında işlənən paremioloji vahidlərdə xalqın müdrikliyi, daha doğrusu, tarixi təkamülü xalqın əhval-ruhiyyəsini özündə ümumiləşdirdiyindən poeziyada fikrin ekspressiv və emosional ifadə tərzini intensivləşdirir. Omonimlər paremioloji vahidlərin tərkibində ekspressivliyin, emosionallığın yaranmasına səbəb olur.

2.1.3. Səməd Vurğunun paremioloji konstruksiyalarında sinonimlik

Dilçilikdə paremioloji vahidlərdə sinonimlik problemi də maraqlı və müəyyən mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən hesab edilir. Ona görə də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində bu problemin hələ tam şəkildə öz həllini tapmadığı, hərtərəfli araşdırılmadığı qeyd edilir. Bütün bunlar isə bir daha onu göstərir ki, paremioloji vahidlərdə sinonimlik və dubletlər səciyyəsi ilə bağlı dilçilikdə tam və yekdil fikir hələ də mövcud deyil. Sinonim paremioloji vahidlər adı altında yaxın və daha yaxın, bir çox hallarda eyni məna ifadə edən paremioloji vahidləri nəzərdə tutmaqla həmin dil vahidlərinin struktur və məna xüsusiyyətləri araşdırılır. Biz onlara xas olan spesifik əlamətləri üzə çıxarmağa çalışaraq sinonim paremioloji vahidlər haqqında təsəvvürləri daha da genişləndirməyə cəhd göstərəcəyik. Paremiyaların məzmunu nə qədər əhatəlidirsə, onun sinonimliyi daha zəngin olur. Paremiyalar arasında dubletlik, ümumiyyətlə, olmur. *“Paremiyalarda qapalı modellərdə yerləşən leksik vahidlər öz nominativ mənasını bütöv cümləyə təhvil verir və bu zaman cümlənin ayrı-ayrı leksik vahidləri deyil, bir anlayışı ifadə edən özəyi bütöv cümlə ifadə etməli olur*” [35, s. 115].

Konstruksiyada metaforik səciyyə daşdığı üçün paremiyaların semantik əhatəsi əlavə çalarlar qazanır. Məhz buna görə də paremioloji konstruksiyalarda dominant nüvəsini müəyyənləşdirmək çox vaxt mümkün olmur. Paremiyalarda sinonimliyin yaranması üçün bəzən komponentlər əvəzlənir. Paremiyada məzmun saxlanıb, yalnız forma dəyişikliyə məruz qalır, əşyavi-məntiqi özəyin mənasının

toxunulmazlığı onun variantlarını yaradır. Leksik sinonimlərdəki sinonimik sıra paremiyalarda müşahidə olunur.

“Məcəzi mənaya görə formalaşan sinonimlər dilimizin leksik fondunu, onun semantik potensialını zənginləşdirir, nitqdə ifadəlilik, obrazlılıq imkanlarını artırır. Nominativ mənasına görə sinonim olmayan sözlər məcazlaşdıqda sinonimləşə, yaxın mənalı sözlərə çevrilə bilər. Bu halda sinonim cərgədə nominativ mənə neytral xarakter daşıyır, sinonimlik müvafiq sözlərin məcazi mənalarına görə müəyyən olunur” [72, s. 588].

Paremioloji konstruksiyaların semantik xüsusiyyətlərindən biri də onlarda sinonimliyin öz əksini tapa bilməsidir. Paremioloji konstruksiyaların öz aralarında sinonimlik olur, həm də bu tip dil vahidlərinin tərkibində sinonimlərə, hətta sinonimlik cərgələrə də rast gəlinir. Yəni bu xüsusiyyətinə görə paremioloji konstruksiyalarla leksik sinonimlər oxşar səciyyə daşıyırlar. Təxminən oxşar fikirlərə və sinonim frazeologizmlərin paremioloji vahidlərin oxşar şəkildə izahına digər bəzi araşdırmalarda rast gəlirik. Sinonim paremioloji vahidlər fərqli strukturlu dil vahidlərinin oxşar mənalar ifadə etməsi kimi təqdim edilir. Paremioloji konstruksiyalarda sinonimlər haqqında bu fikirləri və məsələ ilə bağlı digər araşdırmaları da təhlil edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, paremioloji sinonimlər müxtəlif və oxşar strukturlu olmaqla eyni və oxşar məzmun ifadə etməyə xidmət göstərir. Bir çox hallarda bu tipli paremioloji konstruksiyaların tərkibində ortaq fərqləndirici leksik elementlərə də rast gəlinə bilər. Bu cür dil vahidləri işlənmə məqamından, situasiyadan, mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq bir çox hallarda bir-birini əvəz edə bilər ki, bu zaman ciddi mənə dəyişmələri özünü göstərməsə də, bu və ya digər dərəcədə üslubi fərqlər meydana çıxıb bilər. Təbii ki, bu zaman müəllifin məqsədi hər hansı bir hadisə və hərəkətlərin təsviri zamanı qarşıya qoyduğu məqsəddə xüsusi rol oynayır və sinonim paremioloji konstruksiyaların strukturunda müəyyən dəyişiklik də özünü göstərə bilər.

Ayrı-ayrı paremioloji konstruksiyalar öz semantikaları etibarlı ilə ortaq üzvlərə malik olmaqla yanaşı, ifadə etdikləri mənalara, obrazlılığa görə yaxın olur, hətta bir çox hallarda müəyyən mətn daxilində bu və ya digər situasiyalarda asanlıqla əvəz

oluna bilirlər ki, bu zaman ciddi mənə dəyişmələri özünü göstərməyərək müəyyən üslubi ifadə çalarlıqları müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlərin isə hər birini atalar sözləri və məsəllərdə müşahidə etmək olar. Məhz ona görə də dilçilik ədəbiyyatında bu anlayışlar arasında ciddi fərqlər qoyulmur, onlar kəskin şəkildə bir-birindən fərqləndirilmir. Lakin bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, paremioloji konstruksiyaların qeyd olunan növlərinin hər birinin özünəməxsus işlənmə məqamlarının olmasını da inkar etmək mümkün deyildir, çünki hər bir paremioloji vahid işlənmə yerindən, ümumi mənasından, situasiyadan asılı olaraq incə semantik çalarlıqları ilə seçilir və hər birinin özünəməxsus işlənmə məqamları olur ki, bu da onların fərqli şəkildə adlandırılmasını tələb edir. Bu xüsusiyyətlərin yaranması, həm də həmin paremioloji vahidlərin leksik tərkibindəki və strukturundakı fərqlərlə də bağlı olaraq özünü göstərir.

Dilçilikdə sinonimlər haqqında leksik səviyyədə çox araşdırılmış və göstərilmişdir ki, onlar bir-birinə eyni və ya yaxın mənaları ifadə edirlər. Eyni anlayışın fərqli leksik vahidlərlə ifadə edilməsində, şübhəsiz ki, incə mənə fərqləri də özünü göstərə bilər. Leksik sinonimlərdən dildə o vaxt istifadə olunur ki, bu və ya digər sözün təkrar olunmasının qarşısı alınmış olsun və müəyyən bir fikrin daha aydın, obrazlı və hərtərəfli ifadə olunmasına imkan yaransın. Bunun da bir səbəbi yersiz təkrarların qarşısını almaq üçündür. Dilin leksik səviyyəsində sinonimlik geniş və əhatəli səciyyə daşdığından və leksik sistemdə xüsusi rolu ilə seçildiyindən bu tip söz qrupları daha geniş və əhatəli şəkildə tədqiq olunmuş və ayrı-ayrı mənbələr əsasında araşdırılmışdır.

“Sinonimlərin üslubi məqamları onların malik olduğu mənə rəngi və emosional çalarlıqları ilə şərtlənir. Buna görə də sinonimlərin üslubi məqsədəuyğunluq əsasında seçilməsində onların bu əlamətdar cəhətlərinin nəzərdə tutulması vacib şərtlərdəndir” [63, s. 149].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik tədqiqatlarında paremioloji konstruksiyaların semantik xüsusiyyətlərindən, sinonimliyindən bəhs edərkən əksər hallarda onların sinonimliyindən, variantlarından danışılır və bu zaman daha çox atalar sözləri və məsəllərin semantik işləkliyi, eyni mənənin azacıq fərqli struktura

malik olan dil vahidləri ilə ifadə oluna bilmə imkanları önə çəkilir. Belə hallarda bu və ya digər paremioloji vahidin tərkibindəki hər hansı sözün öz sinonimləri ilə əvəz olunması və beləliklə vahidin tərkibindəki hər hansı bir sözün strukturunda ciddi dəyişikliyin baş verməsi daha çox diqqətə çatdırılır. Lakin bu fikirlərə onu da əlavə etmək istəyirik ki, bu tip paremioloji vahidlərdə bəzən ayrı-ayrı sözlər öz sinonimləri ilə əvəz edilir və bir çox hallarda atalar sözlərinin tərkibindəki hər hansı sözün morfoloji quruluşunda bəzi fərqlər özünü büruzə verir.

Paremioloji vahidlərin semantik cəhətdən özünü ifadə edən bu xüsusiyyətləri frazeologiya ilə bağlı yazılan əksər əsərlərdə müxtəlif şəkildə verilir və onlar təxminən oxşar şəkildə izah edilir.

Sinonim paremioloji vahidlərin tam şəkildə oxşar və çox yaxın mənalar ifadə etməsi, müəyyən kontekst daxilində bir-birini əvəz edə bilməsi, ümumi mənasına görə yaxın olmaqla həm də hər birinin özünəməxsus semantikasının olduğunu da inkar etmək olmaz ki, bu da bir çox hallarda leksik sinonimlərlə paremioloji sinonimlərin bir-birindən müəyyən fərqli cəhətlərinin də olduğunu sübut edir. Paremioloji sinonimlər mahiyyət etibarilə funksiya baxımdan leksik sinonimlərə yaxın olmaqla yaxın və oxşar mənalara malik olan dil vahidləri hesab edilə bilər. Bildiyimiz kimi, frazeologizmlərlə atalar sözləri eyni sahədə öyrənilirlər. Bu baxımdan sinonim frazeologizmlərlə paremioloji vahidlərin sinonimliyi təxminən oxşar funksiyalara malik olan, yalnız öz semantik yükü ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən dil vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, frazeoloji sinonimlərə bu istiqamətdən yanaşma ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində müşahidə olunur frazeologizmlərlə paremioloji vahidlərin yaxın mənalar ifadə edən dil vahidləri kimi öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Yəni leksik sinonimlər kimi, paremioloji sinonimlər də müxtəlif formaya malik olmaqla yaxın mənalar ifadə etdiyi halda, frazeoloji dublet onlarla müqayisədə ümumi semantik baxımdan daha yaxın mənalar ifadə edir və bir çox hallarda bir-biri ilə əvəz edilə bilər. Belə əvəzləmələr zamanı isə atalar sözləri və məsəllər mənə cəhətdən yaxın və oxşar olsalar da, yenə də onlarda bəzi üslubi fərqlər hiss olunur. Paremioloji vahidlər mətn hər hansı mətn daxilində işləndikləri vaxt bir-birini əvəz

edə bilir və bu zaman situativ mənada və kontekst daxilində o qədər də ciddi dəyişiklik özünü göstərmir. Bütün bunlar isə eyni və ya oxşar semantikanı ayrı-ayrı paremioloji konstruksiyanın köməyi ilə ifadə etməyin mümkün olduğunu və dilin ifadə imkanlarının genişliyini göstərən vacib amillərdən biri kimi dəyərləndirilir. Sadalanan bu xüsusiyyətlərlə bərabər, olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, paremioloji vahidlərdə onların sinonimliyi və antonimliyi problemləri və bu kimi məsələlər indiyə qədər dəqiq öyrənilməmişdir. Dil faktlarını təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, bəhs etdiyimiz anlayışlar-frazeologizmlərlə paremioloji vahidlər arasında qəti sədd qoymaq, onları bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirmək o qədər də asan deyildir.

Paremioloji konstruksiyalarda sinonimliklə bərabər, dubletlik də izlənilir. Dubletlik və sinonimlik terminlərinin tam fərqli anlayış olmaları barədə izahlı dilçilik terminləri lüğətində də məlumat verilmişdir. *“Dublet- mənə və səs tərkibi etibarlı ilə az və ya çox dərəcədə yaxın olan, ümumi mənşəli alınma sözlərdən biri. 2. Eyni dil vahidinin fonetik, morfoloji, sintaktik, üslubi variant forması. Buna dublet formalar da deyilir: 3. Eyni elmi obyektin adı olan, eyni anlayışı bildirən iki termindən biri”* [12, s. 92].

“Sinonimlərin bolluğu ayrı-ayrı konkret bilik sahələrində olduğu kimi, anlayışlar sistemində də heyranedici üslubi rəngarəngliyə və ifadə genişliyinə malik olur” [101, s. 11].

Bu xüsusiyyətinə görə də dilin sinonim səciyyəli paremioloji vahidləri həmişə xüsusi maraq doğurmuş və onun dərinədən araşdırılmasına diqqət yetirilmişdir, çünki hər hansı mətn içərisində paremioloji vahidlərin kommunikativ prosesdə sinonimlərdən istifadə etməklə fikir daha aydın, dəqiq və üslubi baxımdan daha ifadəli formada əks edilməsinə nail olmaq mümkündür. Paremioloji sistemində sinonim xarakterli ifadələrin əmələ gəlməsi də bu səbəblə əlaqəlidir, çünki hər hansı fikrin ifadəsi zamanı eyni atalar sözləri və aforizmlərdən istifadə eyni dil vahidlərinin təkrarən işlədilməsi yeknəsəkliyə səbəb olur. Oxucuda yoruculuq yaradır. Ona görə də kommunikativ prosesdə oxşar, bəzən isə eyni mənaya malik olan sinonim

paremioloji vahidlərdən frazeologizmlərdən istifadə zəruri xarakter olaraq ünsiyyəti üslubi boyalarla zənginləşdirir.

Dilçilikdə sinonim paremioloji konstruksiyalar və onların əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Sinonim paremioloji vahidlərin əsas fərqi onların semantikasında özünü göstərir. Belə ki, semantik əlamətlərinə görə sinonim paremioloji vahidlər eyni mənalı və eyni mənalı olmayan paremioloji vahidlər şəklində reallaşır. Eyni anlamlı sinonim paremioloji vahidləri fərqləndirən onların mənə baxımından tam şəkildə üst-üstə düşməsidir. Leksik sinonimlərdə olduğu kimi, paremioloji sinonimlərdə də atalar sözləri və məsəllərin semantikasi üst-üstə düşsə, istənilən mətn daxilində bir-biri ilə əvəz oluna bilər. İstənilən mətnlərdə bir-birini əvəz edə bilən frazeologizmləri dublet səciyyəli adlandırmaq mümkündür. Təbii ki, bu prizmadan yanaşdıqda sinonim və dublet səciyyəli paremioloji vahidlərin leksik səviyyədəki sinonim və dubletlərlə oxşar olduğu bir daha üzə çıxmış olur. Belə ki, leksik səviyyədə özünü göstərən sinonim leksik vahidlərdə olduğu kimi, paremioloji səviyyədə də sinonimlik nisbətən yaxın mənalara malik olması, müəyyən üslubi və semantik fərqliliyi ilə seçilir. Əgər bu mənalər tamamilə deyil, qismən uyğun gəlsə, semantik baxımdan bir-biri ilə yaxınlıq təşkil edərsə, onları sinonim paremioloji konstruksiyalar adlandırmaq daha doğru olar. Belə ki, “armudun yaxşısını ayı yeyər// keçinin qoturu bulağın gözündən su içər” kimi paremioloji vahidlər istənilən situasiyada və istənilən mətn daxilində bir-birini əvəz edə bilirsə və bu zaman ciddi semantik dəyişiklik özünü göstərmirsə, bu tipli paremioloji vahidlərin dublet səciyyəli paremioloji vahidlər adlandırılması, bizcə, daha doğru və daha elmi hesab edilməlidir. Bu tip paremioloji vahidlər verdiyimiz nümunələrdən də aydın şəkildə müşahidə olunduğu kimi, struktur baxımdan da müəyyən fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn, “Olan oldu, keçən keçdi”, həm də sadə cümlə quruluşlu “Keçənə güzəşt deyərlər” paremioloji vahidləri vasitəsilə ifadə etmək olur. Digər paremioloji vahidlərdə də bu xüsusiyyəti aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Bu tipli paremioloji vahidlər müəyyən mətn daxilində eyni semantikanı daşıyır. Məsələn, “Ehtiyatlı oğlun anası ağlamaz” paremioloji vahidi də “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” ifadəsinə dublet səciyyəli olmaqla bir-birini əvəz edərək semantik baxımdan fərqli nüanslar daşıyır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinonim və dublet səciyyəli paremioloji vahidlər arasında kəskin fərq qoymaq, onları bir-birindən tamamilə fərqli anlayış kimi izah etmək yanlışdır. Təbii ki, sinonim frazeoloji konstruksiyaların semantikasi arasında müəyyən fərqlər özünü göstərdiyi kimi, dublet səciyyəli paremioloji vahidlərin də işlənmə məqamından, situasiyadan, mətnin ümumi məzmunundan və digər səbəblərdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə semantik fərqlər də özünü göstərə bilər. Bu zaman həmin fərqlərin az və daha az şəkildə özünü göstərməsi bu tip paremioloji vahidləri sinonim və dublet səciyyəli paremioloji konstruksiya kimi adlandırmaq məntiqli edir.

Deməli, paremioloji səviyyədə sinonim, dublet frazeoloji vahidlər bir-biri ilə yaxın anlayışlar olmaqla paremioloji vahidlərin leksik -semantik mahiyyətini özündə hər hansı formada əks etdirilən əlamətlərdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən onların bir-birini tamamladığı və hər paremioloji vahidlərin hər hansı xüsusiyyətini və spesifik əlamətlərini özündə əks etdirdiyini söyləmək olar. Təbii ki, onlar bir-birinə nə qədər yaxın anlayışlar olsa da, onların hər birini fərqləndirən spesifik forma və məzmun xüsusiyyətləri də mövcuddur ki, bu da həmin formaların ayrı-ayrı qeyd olunmasını və dil vahidləri kimi öyrənilməsinə rəvac verir.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərdə sinonim leksik vahidlər intensiv şəkildə işlənir. Sinonim sözlərin və sinonimik cərgənin aktiv şəkildə işlənməsi Səməd Vurğun yaradıcılığını daha da oxunaqlı və yadda qalan, tez əzbərlənən etmişdir və bununla bərabər, təbii ki, üslubi çaların yaranmasına da səbəb olmuşdur. Nümunələrə nəzər salaq:

“Bəşərsiz kainat bir viranədir!

Hər dövrənin bir hökmü var,

Hər zamanın bir qələmi...” [85, c.2, s. 45].

“Görmüşəm şahların vəfasını mən;

Xanların zülmünü, cəfasını mən”[85, c.2, s. 60].

“Vətənsiz, yurdsuz insanlar yaşar aləmdə məsləksiz!”[85, c.2, s. 70].

“Belədir insan bir yandan uçurur, bir yandan qurur,

Həm ləkə yaradır, həm zinət vurur...

*Bu dünyada min il ömür sürsə insan,
İdrak üçün, kamal üçün yenə azdır.
Məqsədim olmamış nə şöhrət, nə şan
Məncə yaratmağa yaranmış insan”* [85, c.2, s. 80];

*“Qaydadır, boranlı, qarlı qışların
Sonunda çiçəkli, güllü yaz olar.*

Həyatın əzəldən bir qanunu var:

İşsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş

Dəmir də, polad da iş üstə parlar

Ən böyük hünərdi zəhmətdə vərdiş” [86, c.3, s. 409].

Sinonimin komponentlərinin belə paremioloji vahidlərdə bir sıra fərdi fərqlər diqqəti cəlb edir. Bu da təbiidir, çünki sinonim leksik vahidlər nə qədər eyni semantikanı daşısa da, heç də qeyri-şərtsiz həmişə bir-birlərini əvəz etmirlər. Məhz elə buna görə də dilçilikdə sinonimlik və dubletlik terminləri bir-birindən fərqlənir.

“Basma ayağını bizim torpağa

İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz!” [86, c.3, s. 74].

Canlı danışmaq dilində belə bir ifadə aktiv şəkildə işlənir: “İlanın ağına da lənət, qarasına da”. Canlı danışmaq dilindən götürdüyü həmin sinonimlərə poetik çalar vermişdir. Onun xalqın sevmədiyini, şər qüvvə kimi qəbullandığı “ilan, əqrəb” leksik vahidlərinin bir sinonim komponent kimi istifadəsi göstərir ki, artıq həmin illərdə ədəbi dilimiz canlı xalq dilinin leksik tərkibinin dərinliklərinə nə dərəcədə enməyə meyil göstərmişdir.

“İnsanlar bezikib, cana dayandı:

Qurunun oduna höyüşdə yandı” [86, c.3, s. 118].

Bu atalar sözü əslində “Qurunun oduna yaş da yandı olmalıydı” lakin qafiyə xətrinə şair “yaş” leksik vahidinin sinonimindən istifadə etmişdir. Bunun əvəzinə “höyüş sözündən istifadə etmişdir. “*Bir qədər yaş, nəm, nəm çəkmiş, nəmli. Höyüş taxıl”* [17, s. 135].

“Təvəkküllə keçər ömrün nəsibi qəmlə möhnətdir” [86, c.3, s. 175].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, sinonimlik halı yalnız leksik vahidlər arasında deyil, paremioloji konstruksiyalar arasında da reallaşır. Dilin müasir vəziyyətində sabitləşərək əksər hallarda vahid formada işlənən paremioloji vahidlər hər bir dilin daxili qanunları əsasında yaranır və bir çox paremioloji vahidlər bu xüsusiyyətlərinə görə dildəki digər növ sabit ifadələrdən ciddi şəkildə fərqlənirlər.

2.1.4. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji konstruksiyalarında antonimlik

Leksik vahidlərin digər məna növləri ilə müqayisədə Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji konstruksiyalarda antonimlik daha çox müşayiət olunur. Ümumiyyətlə, şeir dilində ziddiyyətlərin bədii təsir və ifadə vasitələri daha qabarıq şəkildə verilir. Antonimlərin ən çox işləndiyi üslub məhz bədii üslubdur. Antonimlərdən bədii ədəbiyyatda təzad-kontrast yaratmaqda bir vasitə kimi istifadə olunur. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin tərkibində antonim sözlərə rast gəlinir. Antonimlərdən istifadə müəyyən üslubu məqamların yaranmasına şərait yaradaraq, fikrin daha dəqiq və emosional ifadəsinə xidmət edir. Məhz bu səbəbdən də atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə antonimlərin rolu təkzibedilməzdir. Antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də onların insanda ruh yüksəkliyi, optimist əhval-ruhiyyə, emosional hiss, bədii estetik zövq yaratmasıdır.

Səməd Vurğun yaradıcılığı çox rəngarəng antonimlər layı ilə zəngindir. Antonimlərin böyük qismi isə paremioloji vahidlərin tərkibində reallaşmışdır.

Araşdırma prosesində şahidi oluruq ki, Səməd Vurğunun əsərlərində antonimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri daha çoxdur. Şair Səməd Vurğunun müəyyən motivləri aşılayan antonimlərin leksik-semantik çalarını dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin daşıyıcısına çevirmişdir.

“Düşmənidir işığın əzəldən hər qaranlıq” [73, s. 5]

“Hər dühanın öz günəşi bir nur saçır,

Az danışıb, çox iş görər yaradanlar” [73, s. 48].

“Bir yandan bağlayan, bir yandan açar” [73, s. 40]

Şair hərəkət anlayışı yaradan zidd mənalı sözləri misra daxilində elə şəkildə düzür ki, hərəkətə çevrilmiş hər bir paremioloji vahid insan duyğularına nə isə təlqin edir və onun təsəvvüründə canlı bir tablo yaradır. Hərəkət anlayışı sadəcə təsviri səciyyə daşımır; bunlar şairin poeziyasında əsrin tempinə, yaxud sözün həqiqi mənasında desək, yüksəlişin, tərəqqinin öz adına çevrilir. Bu üslubi məqamı yaratmağa nail olan amillərdən biri də həmin antonimlərin feillərlə, feili sifətlərlə ifadəsidir.

“Məhəbbətin nə ilki, nə sonu var” [86, c.3, s. 40];

“Saqiya! Dustağam zindan görməmiş,

Vüsəlin dadı yox, hicran görməmiş” [86, c.3, s. 71].

“Dünyada tez qızan tez də soyuyar” [86, c.3, s. 120].

Verilən nümunədə ilk və son, vüsəl və hicran, qızmaq və soyumaq sözləri antonimlik təşkil edir. Şeirdə ilk bir şeyin başlanğıcı, əvvəli, son bir şeyin sonu, nəticəsi, vüsəl qovuşma, hicran ayrılıq, uzaq düşmək, həmçinin, qızmaq və soyumaq sözləri ziddiyyətlik təşkil edir.

“Həyat yaranmışdır ölümlə qoşa” [86, c.3, s. 90].

“Həyatın da, ölümün də öz növbəsi var.

Ölüm bir iblisdir, həyat bir mələk!

Varlığı izləyir heçlik kölgə tək” [86, c.3, s. 210].

Burada isə həyat və ölüm, iblis və mələk təzadlı sözlərdir. Şeirinin ifadə gücünü artırmaq üçün istifadə edilmişdir. Həyat və ölüm bir-birlərinə zidd anlayışlardır. Onlar mənəvi dünyadakı əks qüvvələri simvollaşdırır. İblis şəri, mələk isə xeyiri təmsil edir.

“Dünyanın ölməyən bir qanunu var,

Bir yandan boşalır, bir yandan dolur” [86, c.3, s. 350].

“Canım, nə cəhənnəm, nə cənnət vardır,

Bunlar da bir cürə uydurmalarıdır” [86, c.3, s. 210];

Nümunədə boşalmaq, dolmaq, cənnət və cəhənnəm ifadələri ilə şair fəlsəfə və həyat haqqında dərin məna daşıyan bir metafora işlətməmişdir. İnsanlar dünyaya gəlir (dünya dolur), amma eyni zamanda insanlar dünyanı tərk edir (dünya boşalır).

Dünyanın mövcudluğu itir, amma yerini yenisi alır. Cənnət və cəhənnəm sözləri fəlsəfi və eksistensial mənə daşır. Bu ifadələr cənnət və cəhənnəmin metafizik təsəvvürlər olduğunu, həqiqətin insanın indiki həyatı ilə məhdudlaşdığını ifadə edir.

*“Dostu yaman gündə sınarlar, ey şah
Mənim vicdanıma şahiddir Allah,
Sizin uğrunuzda candan keçərəm
Şərbət əvəzinə zəhər içərəm”* [88, c.5, s. 203];

Şair bu nümunədə dost, düşman, şərbət və zəhər antonimləri işlədərək bildirir ki, səmimi dostluq, sədaqət və fədakarlıq dərin hisslərdir. “Şərbət əvəzinə zəhər içmək” ifadəsi əzab və çətinliklərə hazır olmağı, bunları dostluğun və sədaqətin bir parçası kimi qəbul etməyi göstərir. Şair burada çətinliklərin belə dostluq uğrunda qurban verməyə dəyər olduğunu vurğulayır.

*“Fəlakət özü də bir cür adətdir:
Özü də insanla əkiz yaranmış
Qışında bahar var, baharında qış”* [88, c.5, s. 171];
*“Bir bax Gülnara,
Atalar sözüdür, yaxşı qulaq as:
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz!”*, [88, c.5, s. 110];

Bu nümunələrdə isə bahar və qış, erkək və dişi ifadələri də bədii təzad yaratmışdır. Bahar həyatın yenidən başladığını, qış isə həyatın müvəqqəti dayanmasını təmsil edir. Erkək və dişi bioloji cinsiyyət fərqi, təbiətdə və cəmiyyətdə qadın və kişi arasındakı tamamlayıcı rolları və fərqləri ifadə edir.

*“Bu gün matəm, sabah bayram,
Əzəldən böylədir aləm”* [86, c.4, s. 175];
*“Budur, bax, alnımdan tökülən bu tər!-
Dünyada ac qalar tər tökməyənlər
Onların ömrü də tez gedir bada,
Hər kəs əkdini biçər dünyada”* [86, c.3, s. 167];
*“Nökərdən şah olmaz!”-
Deyərək getdi.*

Qarışıb tünlüyə gözümdən itdi...” [86, c.3, s. 86];

Bu nümunələrdə matəm və bayram, əkmək və biçmək, nökr və şah ifadələri antonimdir. Burada matəm kədər, hüzn zamanı yaşanan hisslər, bayram isə şənlik və sevincin qeyd olunduğu xüsusi gün, əkmək bir şeyin başlanğıcını qoymaq, biçmək məcazi mənada bir şeyin nəticəsini almaq mənasında işlədilmişdir. Nökr və şah sözləri isə sosial iyerarxiyadakı ən aşağı və ən yüksək pillələri simvollaşdırır.

Şairin yaradıcılığında paremioloji vahidlərin tərkibində işlənən antonim leksik vahidlər əsasən isim, sifət, zərf, feil kimi nitq hissələri və feili sifət, məsdər kimi feilin təsriflənməyən formaları ilə əks olunur. Şairin dilindəki paremioloji vahidlərdə işlənən antonim sözləri tədqiq etdikdə görürük ki, linqvistik cəhətdən və formal əlamətlərinə görə bunlar bir-birinə oxşadıqları halda semantik baxımdan, habelə üslubi imkan etibarını ilə həmin antonimlər tamamilə eyni mahiyyətdə deyildir. Məhz bu baxımdan deyə bilərik ki, Səməd Vurğunun paremioloji vahidlərində işlənmiş antonimlər sadəcə ziddiyyət bildirmək xatirinə deyil, bunlar işin özü ilə, yaxud əsərin ideyasından asılı olaraq zamanın tələbləri səviyyəsilə çulğaşır.

“Qaydadır dünyadan yaxşı gedəndə

Dost dəsmal götürər, düşmən açılar” [86, c.3, s. 82];

“Taleyinin suyu bulanıb başdan...

Qohumdan, qonşudan, yaxın yoldaşdan

Etibar görməyib bu yazıq qarı,

Nökərin canıdır, ağanın varı” [86, c.3, s. 25].

Səməd Vurğun dost, düşmən, ağa, nökr kimi verdiyi nümunəsində verdiyi antonimlər vasitəsilə insan həyatındakı və münasibətlərindəki ziddiyyətləri və cəmiyyətdəki münasibətlərin ikiüzlülüynü və insanların müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli davranışlarını əks etdirmişdir.

Bu gün dildə mövcud olan və ünsiyyət prosesində fəal şəkildə işlənən paremioloji vahidlərdə onun aid olduğu xalqın tarixi, məişəti, həyat tərzi, dünyagörüşü, psixologiyası, həyata baxışı, milli mentaliteti öz əksini tapır. Zaman-zaman cilalanaraq sabit formaya düşən bu dil vahidləri ilə insanlar öz fikir və arzularını, düşüncə və istəklərini hərtərəfli şəkildə əks etdirə bilir, ünsiyyət prosesinin

daha tam və əhatəli şəkildə baş tutmasına imkan yaranır, xalqın psixologiyasını, milli mentalitetini anlamaq və dərk etmək kimi stereotiplərini əsaslı formada ifadə edir.

2.2. Poetik dildə işlənən paremioloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim, sanballı nümunələrindən olan, xalqın həyat təcrübəsinin, təfəkkür və düşüncəsinin bədii ifadəsi sayılan atalar sözləri yazılı ədəbiyyatda da fikrin əsas ifadə vasitəsidir. Belə ki, tək-cə məzmun, mənə baxımından deyil, eyni zamanda forma və quruluş baxımından da zəngin, rəngarəng olan bu nümunələr bir növ dilimizdə “aksiom” rolunu oynayır, belə ki, onun vasitəsilə fikrin ifadəsi daha inamlı olur, təsiredici qüvvəsi yüksəlir. Məhz bütün bu xüsusiyyətlərinə görə atalar sözü nitqə, fikrə mənə özəlliyi, forma gözəlliyi ilə yanaşı lakoniklik, yığcamlıq gətirmiş olur, yazılı ədəbiyyatda da yazıçı və şairlərimizin, ədiblərimizin bəhrələndiyi əsas mənbə, istinad nöqtəsi rolunu oynayır. Bu cəhətdən xalq şairimiz Səməd Vurğunun əsərləri xüsusi ilə nəzərəçarpan, təqdirəlayiqdir. Sözü əsl mənasında xalqın şairi olan Səməd Vurğunun əsərlərinin prioritet istiqaməti olan dilinin xəlqiliyi, sadəliyi məhz şairin xalqına, onun ruhuna yaxınlığı, doğmalığı, eyni zamanda bədii ustalığından, məharətindən irəli gəlir.

“Hər bir millət ədəbiyyatın dilini milli dilin yüksək mədəniyyətə sahib və inkişaf etmiş, həm də mənalı və ifadəli bir dil kimi qəbul edir, yeni nəsillər məhz onun sayəsində ana dilinə sahib çıxır oxuyur və yaradır” [31, s. 30]. Səməd Vurğunun dili əsl xalq dili idi. Məhz bu səbəb onu xalqa bu qədər sevdirmişdir.

Dilimizdə mövcud olan atalar sözləri məzmun baxımından zəngin olduqları qədər, forma cəhətdən də o qədər gözəldirlər. Belə ki, bu nümunələrin yaradıcısı olan xalqımız öz hikmətini həm də bədii gözəlliyə bürüyərək şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən gözəl nümunəsini yaratmışdılar.

Məhz bu səbəbdəndir ki, atalar sözləri tək-cə, geniş məzmunu, həyatiliyi, ibrətamizliyi, dərin mənası, yığcamlılığı ilə deyil, eyni zamanda yüksək bədiiliyi, güclü təsiri, quruluş, forma əlvanlığı ilə də mükəmməl şifahi xalq ədəbiyyatı

nümunəsidir, ondan yerli-yerində, məqamında, zamanında istifadə isə əsl bədii ustalıq, sənətkarlıqdır.

Aydın olduğu üzrə bədii təsvir vasitələri bədii dilin əhəmiyyət kəsb edən hissəsidir. Məcazlar adlandırılan ünsürlərsiz ədəbiyyatşünaslığı və ən əsas da bədii ifadələri təsvir etmək qeyri-mümkündür. Belə ki, sözlər dildə çeşidli anlamlarda işlənə bilər ki, bu da sözün həqiqi və məcazi mənasının əmələ gəlməsinə şərait yaradır.

Səməd Vurğunun əsərlərində leksik səviyyədə obrazlılığın və poetikliyin bədii şəkildə ifadəsinə müxtəlif şəkildə təsadüf edilir. *“Məcazlar elə bir ifadədir ki, söz və ifadənin qeyri-müstəqim mənada işlənməsi üsulu ilə yaradılır. Əşyanın müxtəlif əlamətinə görə bir-birinə oxşadılması ilə yaranır. Bir hadisə və ya şey haqqında aydın təsəvvür vermək üçün şair və ya yazıçı onu başqa bir hadisəyə aid əlamətlərlə qarşılaşdırır. Məcazlardan istifadə etməklə şair yeni-yeni ifadələr yaradır, sözlərə məcazi don geyindirməklə onlara yeni mənalar verməyə çalışır. Bu da bədii dilin zənginləşməsinə yardım edir”* [68, s. 602].

Məcazlar bədii ədəbiyyatda daha çox reallaşır. Məcazın yaranması üçün, əsas şərt gerçək mənadan məcazi mənaya keçid yaratmaq və ikisi arasında əlaqə yaratmaqdır. Məcazlar iki qrupa ayrılır: sadə və mürəkkəb məcazlar. Burada Səməd Vurğunun əsərlərində işlədilən bəzi paremioloji vahidlərdəki sadə məcazlardan-təşbeh və epitetdən bəhs edəcəyik.

Sözün məcazi mənada işlədilməsi bədii ədəbiyyatda çox önəmlidir, şair və ya yazıçı məcazilik emosianallıq yaratmaqla, məzmunu bir növ bədii baxımdan rəngarəng edir, bədii təsir gücünü artırır. Məsələn, Səməd Vurğunun əsərlərindən aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

“Gözümdə parlayır, qaynar bulaqlar,

Könül duyduğunu xatirə saxlar” [86, c.3, s. 320];

“Qaydadı, dünyadan yaxşı gedəndə

Dost dəsmal götürər, düşmən açılar” [86, c.3, s. 400].

Bu nümunələrdə göstərilən könül duyduğunu, düşmən açıları kimi ifadələr məcazi mənada işlənərək fikrin oxucuya emosional şəkildə çatdırılmasına şərait yaradır.

Şairin insan əməyi, onun hünəri barədə fikirlərini əks etdirmək üçün istifadə etdiyi paremioloji vahidlərdəki məcaza diqqət yetirək:

*“Kim ki, iş üstündə ürək əridir,
Gülşənə döndərir bomboz çölləri,
Burda ağıllı bir sözün yeridir
Daşda çiçək açır insan hünəri”* [86, c.3, s. 281].

Burda məcazi işlənən “daşda çiçək açır” ifadəsi insan hünərinin əzəmətini əks etdirir.

Paremioloji vahidlərdə obrazlılığın yüksək səviyyədə ifadəsi, bədiiliyin artırılması məqsədi ilə istifadə olunan vasitələrdən biri də epitetdir. Bədii cəhətdən zənginliyi, orijinallığı ilə seçilən Səməd Vurğunun əsərlərində epitet işlənmiş bəzi nümunələrə diqqət yetirək.

Məlumdur ki, epitet söz birləşmələrinin daxilində olur, təyin etdiyi sözün ifadə etmək istədiyi xüsusiyyətlər və əlamətlərinin çalarlarını bildirir. Məsələn, Səməd Vurğunun “Komsomol” poemasında işlənən aşağıdakı paremioloji vahidləri nəzərdən keçirək:

*“Ömür dedikləri dalğalı bir su,
Acdır insanların fikri, duyğusu”* [86, c.3, s. 361];
*“Bu dünya beş gündür, beşi də qara
Pərişan zülfünü sübhədən dara”*, [86, c.3, s. 345].
*“Gözündə parlayır qaynar bulaqlar,
Könül duyduğunu xatirə saxlar”* [86, c.3, s. 150].

Bu misralarda işlənən “dalğalı bir su”, “qaynar bulaq”, “pərişan zülf” söz birləşmələrində “dalğalı”, “qaynar” və “pərişan” sözləri epitetdir. Burada işlənən dalğalı sözü suyun hərəkətini əks etdirməklə insan həyatı arasında assosiasiya yaradır. Belə ki, normal vəziyyətdə, ətalət halında su hərəkətsizdir, lakin külək onu hərəkətə gətirdiyi kimi, insan həyatı da keşmə-keşlər içərisində keçdikcə, sanki

tələtümə gəlir, bir növ dalğalanmış, coşmuş nehrə çevrilir. Yaxud “qaynar bulaq” söz birləşməsində işlənən “qaynar” epiteti gözlərdəki parıltının, qığılıcımın təcəssümüdür. Belə ki, “gözlər qəlbin aynasıdır” ifadəsindəki kimi insan həyəcanının, sevincinin, duyğularının ifadəsi məhz bu epitet vasitəsilə əks olunmuşdur.

Epitet məcaz növlərindən biri olub bədii təyindir. Bədii təyin adi təyindən fərqli olaraq adətən məcazi mənə daşıyır. Epitet digər sözlərə aid olub onu dəqiqləşdirir və bu metodla dünyanın, insanın obrazını, ədəbi mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Çox vaxt bir epitet bəs etmədikdə ədib epitetə ikinci, üçüncü və s. epitet əlavə edir:

“Eşqsiz yaşayan donuq bir insan,

İçini qurd yemiş boş bir ağacdır” [84, c.1, s. 133].

Burada şair epitetdən usatalıqla istifadə etmişdir. Belə ki, “donuq bir insan” söz birləşməsində “donuq” sözü epitetdir, yəni donuq sözü insan sözünün bədii təyimidir.

Lakin “İçini qurd yemiş boş bir ağacdır” misrasında “içini qurd yemiş”, “boş” sözü epitetdir, lakin “içini qurd yemiş” ifadəsi sadəcə boşluğu ifadə etdiyi halda, “boş bir ağac” birləşməsi ilə insanın xislətindəki o boşluğu, dayazlığı daha dərin ifadə etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, epitetlər bədii təyin olaraq ən çox izah etdiyi və aid olduğu sözləri özünün hansı çalarları ilə izah edilməsinə görə təsnif dilirlər. Sözün işarə təbiəti onun digər sözləri aydınlaşdırma rolunda unikal xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Buradan belə nəticə çıxır ki, epitet kimi söz digər sözlə bərabər qoyularkən bu istiqamətdə onun ancaq müstəqil mənası yox, bənzədici, məcazi, assosiativ və təqribi mənalarında da işlədilir. Bədii dilin inkişafında, epitetlər bədii ədəbiyyatda hadisənin daha canlı və daha dürüst ifadəsinə, təsvir olunan əşya və hadisənin aydın başa düşülməsinə şərait yaradır. Söz sənətkarları tərəfindən yaradılan epitetlər onların yenilikçi keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Yüksək obrazlılığı təmin edən bədii təyinlər-epitetlər zəngin semantik çalarların estetikasını, dilimizin daxili mənə gözəlliyini nümayiş etdirir.

Paremioloji vahidlərdə antonimlər vasitəsilə antiteza da yaranır. Paremioloji konstruksiyalardakı obyektin, şəxsin, hadisənin, anlayışın xarakterinin açılmasında

antitezanın mühüm rolu vardır. Antonimlərdən fərqli olaraq antitezalar əsasən sırf bədii üslubda işlənir. Antiteza paremioloji konstruksiyaların tərkibində aydın, təsirli mənzərə yaratmaqla obrazın mənəvi aləmini açmağa da xidmət göstərir.

Antonimlər bədii dildə oksimoron da yaradır. Antonimlərin paremioloji vahidlərin tərkibində işlənməsi bədii dildə qarşılaşdırma yolu ilə təsvir olunan obyektin qabarıqlığını artırır və hadisələri dinamik inkişafda təqdim edir. Oksimoron məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan, söz, söz birləşmələri və ifadələrdən əmələ gəlir. Məsələn, Səməd Vurğun *“şirin acılar, dilənçi milyoner, ağalar-qullar dünyası”* kimi ifadələri işlətməmişdir ki, bu ifadələr oksimoronlar adlanır [84, c.1, s. 116].

“Səməd Vurğunun əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının izlərindən danışarkən onun tez-tez müraciət etdiyi atalar sözləri və məsəllərdən danışmaya bilmərik. Biz onun yaradıcılığında “köpəklər hürməklə karvan dayanmaz” (“it hürər, karvan keçər”), “ağılsız köpəklər ulduza hürər”, “zər qədrini zərgər bilər”, “iki qılinc bir qına sığmaz”, “arıdan bal tutan barmağın yalar”, “üzük qaşla, arvad ərlə tanınar” kimi folklor nümunələrini görürük. O, bu folklor nümunələrindən bəhrələnməklə yanaşı, onları əsərlərində olduğu kimi işlədib” [75, s. 69].

Belə ki, bu nümunələrin hər birinin dərin mənası vardır. “Köpəklər hürməklə karvan dayanmaz” nümunəsində bir işin və ya hədəfin qarşısında olan kiçik maneələrin və tənqidlərin əhəmiyyət daşımadığını bildirir. Köpəklərin hürməsi tənqidləri, dedi-qoduları və ya çətinlikləri simvollaşdırır. Karvan isə irəliləməkdə olan məqsədli, qərarlı bir fəaliyyəti təmsil edir. “Ağılsız köpəklər ulduza hürər” nümunəsində də tənqidçi, düşüncəsiz insan davranışlarını təsvir edir. “Zər qədrini zərgər bilər” nümunəsində bir şeyi dəyərləndirə bilmək üçün onun haqqında əsl anlayış və bilik sahibi olmağın vacibliyini vurğulayır. İfadədə bildirilir ki, bir şeyin əsl dəyərini yalnız onu həqiqətən anlayan, qiymətini bilən insan başa düşə bilər. “İki qılinc bir qına sığmaz” ifadəsində həyatda qarşıdurma və ya rəqabətin olduğu yerlərdə iki güclü lider və ya iddialı şəxsin bir arada ola bilməyəcəyini təsvir edən məcazi bir deyimdir. Bir digər atalar sözü olan “arıdan bal tutan barmağın yalar” nümunəsində zəhmət çəkən insanın öz əməyi nəticəsində həm, fayda əldə edəcəyini həm də işinin mükafatını dadacağını bildiren bir hikmətdir. “Üzük qaşla, arvad ərlə tanınar” ifadəsi

cəmiyyətdə dəyərlərin və münasibətlərin bir-biri ilə bağlılığını ifadə edən hikmətli bir deyimdir.

Paremiyaların antonimliyi leksik vahidlərə nisbətən çox məhduddur.

“...paremiyaların antonimliyini müxtəlif antitezalar təmin edir. Bunların içərisində antonim leksik vahidlərlə yaranan antonimlik kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Paremiyalarda qapalı modellərin semantik məzmununa və oksimorona əsaslanan antitezalar da dildə üslubi çaları qüvvətləndirmək, hadisələr əksliyini göstərmək fikrinin gerçəkliyə münasibətində təzad əmələ gətirmək üçün istifadə edilir” [35, s. 188].

“Cahanda hər hökmü bir zaman verir,

Dünən fərman verən bu gün can verir.” [86, c.3, s. 90];

“Vicdan dedikləri bir həqiqətdir

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir.

Varlığın nə ilki, nə axırı var.

Ölüm bir iblisdir, həyat bir mələk!

Varlığı izləyir heçlik kölgə tək” [86, c.3, s. 119];

“Bir bayram sözü var, bir də ki, matəm,

Nəşə bir aləmdir, qüssə bir aləm” [86, c.3, s. 112].

“Ən böyük dəhşətdir, ən böyük zülm,

Hər vaxtsız doğuluş, hər vaxtsız ölüm” [87, c.4, s. 110].

“İnsandır ayıran xeyiri şərdən” [87, c.4, s. 89].

“Bədii üslubun xarakterik əlamətlərindən biri də məqsədəuyğunluq əsasında ədəbi dil normalarından bəzən kənara çıxan vahidlərin işlədə bilməsidir. Məsələn, bədii üslubda dialektizm, jarqonizm, arxaizm, neologizm və əcnəbi dil ünsürlərinin işlədilməsinə bəzən yol verilir. Ümumiyyətlə, bədii üslub digər üslublardan daha çox sadəliyi və kütləvililiyi ilə fərqlənir” [63, s. 31].

Bütün bu bədii təsvir və ifadə vasitələri Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərdə və aforizmlərdə işlənir. Eyni zamanda şairin dili olduqca sadə və kütləvidir. Məhz bu cəhət də onun əsərlərinin tez əzbərlənməsinə və xalq arasında geniş yayılmasına təkan vermişdir.

Səməd Vurğunun dilində işlənən paremioloji vahidlərdə və aforizmlərdə işlənən epitetlər məcazın digər növləri kimi leksik vahidin semantikasından asılı olub fərdi xarakterə malik olur. Məhz bu xüsusiyyətlərə malik epitetləri Səməd Vurğun situasiyaya uyğun seçib işlətməmiş, onun üçün də onun dilində epitetlər çox müvəffəqiyyətli alınmışdır. Şair işlətdiyi paremioloji vahidlərin tərkibində fikrin tələbinə uyğun epitetlərdən istifadə etmişdir.

Digər sintatik vahidlərlə müqayisədə paremioloji vahidlər müxtəlif üslublarda daha geniş işlənmə tezliyinə malikdir. Lakin üslublar arasında müqayisə aparsaq görürük ki, paremioloji konstruksiyaların ən intensiv işləndiyi üslub məhz bədii üslubdur. Z.Ə.Əlizadə yazır: *“Paremiyalar dilin müxtəlif yaruslarının üslubi xüsusiyyətlərinin ifadəçisi kimi iştirak edir və hər yaradıcı onlardan öz janr xüsusiyyətlərinə uyğun bəhrələnir”* [35, s. 114].

Paremioloji vahidlərdən istifadə edən şair və yazıçı, bu qapalı modellərlə üslubi müxtəliflik yaradır. Yazışı və şair oxucuya söyləmək istədiyi sözlərdə paremioloji vahidlər hesabına ritm, emosiya, ekspressivlik və dəqiqlik yaradır. Cəmiyyəti, ətraf mühiti, xalqı dərinləndirən tanıyan şair və yazıçılar paremioloji konstruksiyalardan öz məqsədləri üçün istifadə edir.

“Türk xalqlarının başqa xalqlarla münasibəti uzun müddət bu xalqların aforizmlərinin mövzu və bədii təsvir vasitələrində oxşarlıqlara səbəb olmuşdur” [141, s. 51]. Sosial-iqtisadi şəraitin, xalqların tarixinin oxşarlığı bir-birindən asılı olmayaraq, eyni əsərlərin iqtibasına, həm də yaranmasına əsas amil oldu. Atalar sözləri nitqdə vəziyyəti əks etdirmək üçün işlənsə də, hər birinin özünəməxsusluğu var ki, onun mənası konkret nitq situasiyasının əhatə dairəsindən kənara çıxır. Hər hansı bir atalar sözünün əsl mövzusu söz deyil, hər hansı fikir deyil, hətta insan fəaliyyətinin hansısa sahəsi deyil, bu əsərdə istifadə olunan obrazların mənası bəzi invariant (sabit) əks varlıqlar cütüdür. Beləliklə, atalar sözləri və məsəlləri insanların gündəlik həyatında möhkəm yer tutmuş olur. Paremioloji vahidlər ilkin mənasını itirməsinə baxmayaraq yeni mənalar kəsb etmiş və bəşəriyyətin həyatında həmişə önəmli rol oynamışdır. Bəşəriyyət isə paremioloji vahidlərə yeni mənalar bəxş edərək, onları zəmanəyə uyğun dəyişdirmişdir.

Təkrarlar - Bəzən bədii əsərdə emosionallığın, ekspressivliyin yaranması üçün söz, ifadə və cümlələr təkrar olunur. Mətnə fikri, məntiq və vurğunu gücləndirmək üçün təkrarlardan istifadə olunur. Təkrarlardan poeziyada daha intensiv şəkildə istifadə olunur. Bu haqda N.B.Məmmədli yazır: “*Dildə təkrarlar daha çox intensivlik əmələ gətirən vasitələrdən biri, eyni nitq vahidinin (səs, heca, söz, cümlə) eynilə və ya qismən dəyişdirilmiş şəkildə iki (bəzən üç və daha çox) dəfə işlədilməsidir. Onlar qrammatik məna deyil, üslubi ekspressivlik, mənanı qüvvətləndirmək məqsədi güdür və intensivlik yaradır*” [56, s. 260]. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərdə təkrarlara digər təsvir vasitələrinə nisbətən daha çox rast gəlinir. Təkrar söz və ifadələr misraların müxtəlif yerlərində işlənir. Nümunələrə nəzər salaq:

“Budur, Bəxtiyarı yandıran budur

Zamanın dərdini zaman unudur” [86, c.3, s. 90];

“Fəlakət özü də bir cür adətdir:

Özü də insanla əkiz yaranmış

Qışında bahar var, baharında qış” [86, c.3, s. 171];

“Əzəldən dünyada bir qanun da var:

Ürəyə hökm etmək ürəklə olar!...” [86, c.3, s. 227];

“Cahanda hər hökmü bir zaman verir,

Dünən fərman verən bu gün can verir” [86, c.3, s. 288];

“Musiqi can verir ruha əzəldən,

Musiqi qəlb alır min bir gözəldən” [86, c.3, s. 399];

“Hər dövrənin bir hökmü var,

Hər zamanın bir qələmi”... [86, c.3, s. 355].

Gördüyümüz kimi, bu nümunələrdə təkrar işlədilən söz və ifadələr paremioloji vahidlərdə emosionallığın və ekspressivliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“*Səməd Vurğunun əsərlərində istifadə olunan atalar sözlərində obrazlılığın qrammatik səviyyədə ifadəsi də xüsusi yer tutur*” [38, s.97]. Məlum olduğu kimi qrammatik səviyyədə obrazlılıq daha çox söz sırasının pozulması-inversiya şəklində özünü göstərir.

Atalar sözləri təkcə məzmun baxımından deyil, ümumilikdə forma, obrazlılıq baxımından da əsl sənət nümunəsidir. Məhz bu obrazlılıq dilin ifadə imkanları, rəngarəngliyi, zənginliyi, qədimliyi ilə assosiasiya olunur və emosionallığın, təsvirin, tərənnümün qabarıq ifadəsinə xidmət edir. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun əsərlərində işlədilən bədii ifadə vasitələrindən istifadə olunmaqla yaradılan obrazlı atalar sözləri qrammatik səviyyədə obrazlılığın ən gözəl nümunəsidir. Atalar sözlərində rast gəlinən qrammatik obrazlılıq müxtəlif formalarda özünü göstərir, lakin hazırda Səməd Vurğunun əsərlərində istifadə olunan bəzi atalar sözlərindəki inversiyaya diqqət yetirək.

“İnversiya- hərfi mənada desək qrammatik hadisə və üslub xüsusiyyəti olaraq cümlədə sözlərin yerdəyişməsidir” [77, s. 74].

Bədii üslubda ifadə üsullarından biri olan inversiya cümlədə sözlərin adi düzülüş qaydasından fərqli bir şəkildə düzülməsi ilə yaradılan bədii ifadə üsuludur. *“.....inversiya yolu ilə yaradılan cümlədə mübtəda xəbərdən sonra, epitet təyin edilən sözdən sonra gəlir. Səməd Vurğunun “Var olsun şeirimiz, şairlərimiz!” misrasında inversiya vardır. Qrammatik qaydaya görə bu misra belə olmalı idi:*

Şeirimiz, şairlərimiz var olsun!

İnversiya -İfadəlilik əldə etmək məqsədilə danışmaq prosesində sözlərin ənənəvi, ümumişlək sırasının pozulması, cümlə üzvlərinin yerlərinin dəyişməsidir” [68, s.393].

Məlumdur ki, sözlər nitqdə müəyyən qrammatik ardıcılıqla sıralanır, lakin bədii dildə qrammatik səviyyədə obrazlılığın göstəricisi olan inversiya nitqin, ifadənin bədii təsirini artırmaq məqsədi ilə sözlərin qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulması ilə müşayiət olunur.

Şairin “Zəncinin arzuları” poeməsindən aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“Candan çıxardılar ürəyimizi,

Gedir qəlbimizin isti qanı da,

Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da”... [86, c.3, s. 268].

“Candan çıxardılar”, “Gedir qəlbimizin”, “Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da” pəremioloji vahidində inversiya vardır. İfadə “candan ürəymizi çıxardılar”, “ehtiyac qəhrəmanı da qul edər”, “qəlbimizin isti qanı da gedir” formasında olmalı ifadədə şair

poetizim yaratmaq üçün cümlə üzvlərinin yeri dəyişdirmiş, yəni inversiya yaratmışdır.

Yaxud “Aygün” poemasında

“Qayaları dəlib keçər yığışan bir su...

Qılıncdan da kəskin olur bir ipək bəzən” [86, c.3, s. 268].

“Qılıncdan da kəskin olur bir ipək bəzən” ifadəsində Səməd Vurğun bilərəkdən söz sırasını pozmuşdur. Burada şairin məqsədi obrazlılıq yaratmaq olmuşdur. “Bir ipək bəzən qılıncdan da kəskin olur” şəklində işləndikdə həmin fikir ifadə edilmiş olsa da, bədii cəhətdən kasad görünür.

və ya eyni poemadan

“Bir də dərd eləmə özünə bunu,

Tapar su gələndə öz yolunu” [86, c.3, s. 393].

Bu nümunədə istifadə olunan “Tapar su gələndə öz yolunu” deyimi elə şifahi xalq ədəbiyyatından bildiyimiz “su axar, çuxurun tapar” ifadəsinin təkrarıdır. Şair bu nümunədə atalar sözüne rəng çalarlığı əlavə etməklə bədiiliyi, ahəngdarlığı daha da gözəlləşdirmişdir. Bu nümunədən aydın olur ki, şair xəbəri mübtədadan önə keçirməklə – yəni inversiya yaratmaqla qrammatik səviyyədə obrazlılıq əmələ gətirmişdir. Ümumilikdə, Səməd Vurğun poeziyası inversiyalarla həddindən artıq zəngindir.

Məsələn.

“Axtaran dünyada hər haqqı bulur-

Demişlər babalar” [86, c.3, s. 14];

“Lakin təbiətin öz qanunu var,

Meyvəni vaxtında tökür ağaclar” [86, c.3, s. 53].

Ellipsis qrammatik səviyyədə obrazlılığın ifadə vasitələrindən biridir. Ellipsis– belə desək, şəkilçilərin və sözlərin ixtisarı deməkdir. Obrazlılıq və poetiklik əmələ gətirmək baxımından ellipsis üslubi hadisələr arasında xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Yunan sözü olan ellipsis və ya ellips hərfi mənada enmə, düşmə deməkdir. Anlam baxımından asanlıqla bərpa olunan cümlə üzvlərindən birinin buraxılmasına əsaslanır. Bu üslubi hadisə sintaktik fiqur sayılır. Bu üsulla nitqdə ixtisar əmələ

gətirməklə, dinamiklik, lakoniklik və axıcılıq təmin olunur. Şeirdə bədii üslubun göstəricisi olaraq qafiyə əmələ gətirir. Mətnin daha da intonasionalı ifadəsinə kömək edir.

“İxtisar olunmuş və ya qısaldılmış ünsür kontekstdən, məndən asılı olaraq asanlıqla bərpa edilə bilər. Ellipsis-ifadənin hər hansı bir elementinin ixtisarı deməkdir. Ədəbi dildən fərqli olaraq danışq dilində geniş vüsət almış dil hadisəsidir” [68, s. 178].

Bu və ya digər formada ellipsis həm cümlələri, həm də təyini söz birləşmələrinin müxtəlif növləri üzərində görülür. Dilçiliyin sintaksis şöbəsinə aid yazılmış əsərlərdə yarımçıq cümlələrdən bəhs edilərkən sadə cümlənin tədqiqi bölməsində “pozulmuş yarımçıq cümlələr”, “stasionar yarımçıq cümlələr”, “elliptik cümlələr”, “müstəqil işlənən xəbərsiz cümlələr”, yaxud “xəbəri buraxılıb müstəqil işlənən yarımşiq cümlələr” şəklində də adlandırılmışdır.

Hərəkəmə məlumdur ki, bir növ “xəbərsiz” olan bu ifadələr obrazlılığın əsas ifadəsidir. Səməd Vurğunun əsərlərini araşdırarkən şairin istifadə etdiyi atalar sözlərində ən çox diqqət çəkən üslubi vasitələrdən biri də məhz ellipsisdir. Misal üçün, Səməd Vurğunun “Aygün” əsərindən aşağıdakı misralara nəzər salaq:

“Daş-qaşa, ziynətə də uydu bir zaman,

Əmirxanın səxavətli əli var-dedi;

Dönə-dönə qulağına onun Əmirxan:

Üzük qaşla, arvad ərlə tanınar, -dedi...” [86, c.3, s. 353].

Bu sətirlərdə işlənən “üzük qaşla, arvad ərlə tanınar” deyimi üslubi baxımdan ellipsis hadisəsidir. Yəni əslində “Üzük qaşla tanınar, arvad ərlə tanınar” formasında olmalı olan atalar sözü bu şəkildə verilməklə ritmik-melodik xüsusiyyət daşımış və nümunənin ümumi məzmununa lirika qatmışdır. Burada fikir həm əmr cümləsi şəklində verilmiş, həm də nitq sadəliyinə səbəb olmuşdur.

Şairin eyniadlı poemasından daha bir misraya diqqət yetirək:

“Həyatın əzəldən bir qanunu var.

İşsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş” [86, c.3, s. 409].

Burda ifadə olunan “işsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş” ifadənin ikinci hissəsində “yoxdur” xəbəri buraxılmış və lakoniklik yaranmışdır.

Ellipsis bədii obrazlılığın qrammatik səviyyədə göstəricisi olaraq tarixi baxımdan da qədimdir. Belə ki, T. Ə. Əfəndiyeva bu haqda yazır: “*Orta əsrlərin dilində işlənən belə cümlələrin olması buna dəlalət edir ki, elliptik cümlə növü dilimizdə daha qədim dövrlərin məhsuludur*” [30, s. 25]. Ellipsis hadisəsinə daha çox paremioloji vahidlərdə - atalar sözlərində rast gəlinir. Bu durumda, əsasən ifadə mübtədə, zərflilik, tamamlıq əsasında qurulur. Aydın olduğu üzrə, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biri olan paremioloji vahid-atalar sözlərinin elə nümunəsi vardır ki, ixtisara olunaraq, vahid forma alan belə cümlələrdə buraxılmış xəbəri birmənalı şəkildə yerinə qoymaq çox çətindir. Bu ancaq şərti olaraq, həmin ifadənin hansı kommunikativ durumda diqqətə alınması ilə mümkündür. Səməd Vurğunun əsərlərində də belə elliptik cümlə formasına uğramış atalar sözlərinə istinad olunmuşdur. A.M.Bəylərovaya görə, “...*elliptik cümlə quruluşları bədii əsərlərdə və paremioloji vahidlərdən olan atalar sözlərində daha çox izlənilir. Ellipsis çox vaxt bədii əsərlərdə şeirin ritmik-melodik özəllikləri ilə əlaqəli olur və əsərin ümumi mənasına lirika bəxş edir. Elliptik cümlələr əsərin dilinin sadələşməsinə imkan yaradır, hərəkətin təlaşını əmr cümlələri şəklində ifadə edir, hərəkətin gərginliyini, sürətini və həyəcanını artırır*” [24, s. 22]. Paremioloji vahidlər sadə xalq dilində olduğu üçün ellipsis bu tip ifadələrdə daha çox gerçəkləşir. Zənnimizcə, A.M.Bəylərovanın fikiri ilə razılaşımaq olar.

Belə ki, şairin “Muğam” poemasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

“Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:

Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.

Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,

Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran” [86, c.3, s. 273].

Bu misralarda işlədilən “Uçanda turacdır, qaçanda ceyran” atalar sözü məhz elliptik cümlə şəklində işlənmişdir. Belə ki, ixtisar olunmuş xəbərin bərpası istər-istəməz çətinlik törədir. Çox güman ki, burda xəbər olaraq “Uçanda turac birincidir, qaçanda ceyran birincidir” şəklində təsəvvür etmək mümkündür. Burada elliptik

cümlələr yalnız feili xəbərini ixtisarı ilə deyil, ismi xəbərini (bu nümunədəki kimi) ixtisarı ilə də mümkündür. Alimlər elliptik cümlələr haqqında müxtəlif fikirdədilər və burada fikir birmənalı deyil. Məsələn, N.S.Valgina yalnız feili xəbəri olmayan cümlələri elliptik cümlələr adlandırmışdır [99, s. 14].

Səməd Vurğunun əsərlərindən aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

“Bir qumardan, bir atdan

Bir də gözəl arvaddan

Ehtiyatlı dolanmaq

Ehtiyatlı dolanmaq” [86, c.3, s. 34];

“Qılınc yarasını insan unudur

Fəqət, söz yarası” [86, c.3, s. 284].

Görünür ki, ellipsis qrammatik səviyyədə obrazlılığın ifadəsi kimi söz ustalarının üslubi məqsədlərinin daha təsirli və yığcam formada ifadəsini təmin etmiş olur.

Səməd Vurğunun əsərlərini araşdırarkən şairin yaradıcılığında işlədilən və istinad olunan atalar sözlərində bədii ifadə vasitələrinin də təsiri diqqət çəkir.

Bədii ifadə vasitələri bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsini əmələ gətirir və obrazlılığın, emosionallığın, bədiiliyin təminatçısıdır. Aydın olduğu kimi, ifadə vasitələri bütöv cümlə olmaq baxımından təsvir vasitələrindən ayrılır. Belə ki, bədii təsvir vasitələrində məcazlıq əsasdırsa, bədii təsvir vasitələrində bu xüsusiyyət olmaya bilər. Ancaq diqqətə almaq lazımdır ki, hər iki vasitə elə bədii dilə xidmət edir.

Əsərlərin emosional təsirini gücləndirmək, oxucuda təsirli hiss-həyəcan yaratmaq məqsədi ilə fikrin sual formasında ifadə olunmasına bədii sual deyilir. Bədii sualda yazıçı və şair oxucudan cavab istəmir. Bədii sual qrammatik sualdan tamamilə fərqlidir. Qrammatik sual məlumat almaq və ya məlumatı dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilir. Ancaq bədii sual bu məqsəddən uzaqdır. Bədii sual bədiilik yaratmaq, obrazlılıq və fikrin ifadə gücünü artırmaq üçün istifadə olunur. Bu ifadə vasitəsi bir sıra əsərlərdə “ritorik sual”, “poetik sual”, “emosional sual cümlələri”, “erotema” da adlandırılır.

Bir növ ikinci şəxsin dilindən verilən belə suallar naməlum faktı açıqlayır, yaxud məlum, lakin inkar olunan bir fikri bir növ qəbul etmək formasıdır. Bu barədə tədqiqatçı S.Ə.Abdullayev bədii sualın mənasını izah edərkən yazırdı: “Poetik *sual qarşı tərəfdən cavab almaq məqsədi ilə istifadə edilmədiyindən və müəyyən məlumat verdiyinə görə fikrin bitməliyi, tamlığı baxımından ona heç bir cavab vermək ehtiyacı da qalmır*” [7, s. 84].

Səmər Vurğun da kifayət qədər bədii sualdan istifadə etmişdir. Səməd Vurğunun poeziyasında istifadə olunan atalar sözlərində həmin bədii ifadə vasitələrinin istifadə olunmasına nəzər salaıq.

“Komsomol” poemasından:

“Qaralar geyinsin eşqimin sonu,

Arayıb, axtarıb taparam onu;

Ya məni öldürər, ya da yaşadar,

Ölümdən qorxmağın nə mənası var?” [86, c.3, s. 78].

Dilimizdə olan “qorxunun əcəli faydası olmaz” atalar sözünün prototipinə şairin yuxarıdakı şeirində qarşılaşırıq. “Ölümdən qorxmağın nə mənası var?” ifadəsi bir növ bu atalar sözlərinin formaca fərqli, məzmunca eyni formasıdır. Bu misallardan bəlli olur ki, bədii sualın işlədilməsində məqsəd fikrə bir həqiqət qüvvəsi, təkzibedilməzlik əlavə etməkdir, nəinki həqiqi sual cümlələrindən fərqli olaraq təhrikedici nitqin yönəldilən şəxsdən sorğuya cavab almaqdır. Həmçinin bu ifadədə bədii sualın xəbəri təsdiqdə olmaqla inkarlıq ifadə edir, çünki “nə mənası var” ifadəsində xəbər təsdiqdədir, lakin anlam baxımından inkarlıq ifadə edir, yəni heç bir mənası yoxdur” şəklində əks olunmuşdur.

“Bədii sual cümlələrinin intonasiyası həqiqi sual cümlələrinin intonasiyasından tamamilə fərqlidir, çünki, ritorik sual cümlələrində emosional intonasiya tərzə əsasdır” [24, s. 35].

Ya da şairin poeziyasında paremioloji vahidə istinad olunmuş digər nümunəyə nəzər salaıq. Belə ki, şair “Zəncinin arzuları” poemasında yazır:

“Yox, yox: Unutmadım mən öz əslimi,

Öz qara nəslimi, zənci nəslimi!

Köksüz bir ağacın meyvəsi varmı?

İnsan da əslini heç unudarmı?” [86, c.3, s. 67].

Bu nümunədə “köksüz bir ağacın meyvəsi olmaz” atalar sözündəki demək istənilən fikir bədii sual formasında istifadə edilmişdir. Bu səbəblə şair “mı” sual ədatından istifadə etmiş və emosional tərz əmələ gətirmişdir. Eyni zamanda bu nümunədə istifadə edilən bədii sual modal xüsusiyyətli əlavə çalarlarla– danlaq, məzəmmət yaratmış olmuşdur. Həm də buradakı “mı” əvəzliyi öz leksik mənasını itirərək, inkar əvəzliliklərinin mənasını ifadə edir.

Nümunələrdən görürük ki, ifadənin canlı və dinamikliyinin təminatçısı məhz bədii sualdır. Belə ki, eyni düşüncəni, əlbəttə, nəqli cümlə formasında da vermək olardı, ancaq aydın olduğu kimi bu vaxt ifadənin öncəki ekspressivliyi azalacaqdır və deməli, bədii sual nəqli cümlələrdə ifadə oluna biləcək fikrin daha qüvvətli əvəzləyicisidir.

Aydın olur ki, bədii dildə istifadə olunan istər bədii ifadə, bədii əsərlərin forması, istərsə də bədii təsvir vasitələri, ustalıq baxımından ifadəsinin əsas vasitəsidir. Belə ki, emosionallığın və obrazlılığın ifadəsi olan bu ünsürlər olmadan məzmun və ideya özünü dolğun şəkildə ifadə edə bilməz. Bu ünsürlər şairin ustalıq göstəricisi olmaqla yanaşı, eyni zamanda onların yerində işlədilməsi həm də şair və yazıçının sənətkarlığı və peşəkarlığı, həmçinin bədii ustalığıdır. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Səməd Vurğunun əsərləri yalnız ideya və məzmunca deyil, həm də forma, bədii ustalıq baxımdan da əvəzsizdir, çünki şair yaradıcılığının ucalığı yalnızca ideya, məzmun, forma baxımdan deyil, həmçinin yazılı və şifahi ədəbiyyatın əlaqələndirilməsi və sintezi cəhətdən bir sənətkarlıq əsəri, sənətkarlıq nümunəsidir.

Səməd Vurğunun əsərlərində bədii metafora çox zəngin şəkildə özünü göstərir. *“Dillər əzbəri olan “Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan” beyti bugün də öz aktuallığını qoruyur”* [42], [45].

Verilən nümunəyə nəzər salmaq:

“Fəqət səndən gen düşəndə,

Ayrılıq məndən düşəndə,

Saçlarıma dən düşəndə

Boğar aylar, illər məni,

Qınamasın ellər məni” [84, c.1, s. 320].

Ayrılıq məndən düşəndə; boğar aylar, illər məni; düşdün uğursuz dillərə; xəyalım dolaşar gəzər; mənzil uzaq, ömür yarı; zülm əlindən qurtulmuşlar; hər üzümdən bir şirə çək; doyunca iç bu bahardan; alqış günəş ölkəsinə; aşıq deyər sərinsərin; günəşin qucağı; deyilən söz yadigardır; sahillərə sinə gərək və s. ifadələr məhz bu qəbildəndir.

Həmçinin şeirdəki durna gözlü bulaqlar, nəhs aylar, nəhs illər, alagözlü gündüzlər, dilbər gəlin, xallı xalça, səhərlərin ölkə gözü, al bayraqlı bir səhər və s. kimi epitetlər də şeirə orjinallıq, avantaj gətirmiş olur.

“Hey baxıram bu düzlərə,

Ala gözlü gündüzlərə;

Qara xallı ağ üzlərə

Könül istər şeir yazsa;

Gəncləşirəm yazsa-yazsa” ... [84, c.1, s. 89].

Aydındır ki, Səməd Vurğunun milli ideologiyasının əsas faktı kimi 30-cu illərdən başlayan vahid Azərbaycan ideyasıdır ki, bunun ilk göstəricilərindən biri “Təbriz gözəlinə” yazdığı şeirdir. Belə ki, siyasi xarakterli bu şeirə üslubi baxımdan nəzər yetirsək aydın olur ki, şeirdə şair istər ritorik sualdan, istərsə də frazeoloji vahidlərdən, metanomiya kimi üslubi vasitələrdən istifadə edərək fikir və düşüncələrini məcazi formada oxuculara anlatmaq istəmişdir.

Şeirdəki

“Çox da fikir vermə danışıqlara,

Bilirəm, ürəyin mənə bağlıdır” ... [84, c.1, s. 178];

“Ah, Araz, ah Araz, vədimiz hanı?!”

Bir ürək ikiyə parçalanmasın!”. [85, c.2, s. 191];

“Gözlərin dolmasın!.. Dayan bir az da!

Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqdır!..” [84, c.1, s. 121].

Kimi misralarda fikir vermək, ürəyi bağlı olmaq, ürəyi ikiyə parçalanmaq, gözləri dolmaq kimi məcazi mənəli ifadələrlə frazeoloji vahidlər; Nədir o başına

örtdüyün qara?, Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?, Ah, Araz, ah Araz, vədimiz hanı?! İfadələri ilə bədii sualın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Şairin bu milli ideologiyalı şeirləri içərisində “Körpünün həsrəti” şeirində də obrazlılıq, üslubi çalarlıq yüksək bədii hisslə ifadə olunmuşdur.

“Kim bilir, kim bilir nə vaxtdan bəri

Bir insan keçməyir bu daş körpüdən.

Elə bil yol çəkir onun gözləri,

Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən”... [85, c.2, s. 318].

Bu misralarda həqiqi mənalı “daş körpü” ifadəsi ilə şair elə bil bir cansız varlığı deyil, sanki bir insanın, bir xalqın vətən həsrətini ifadə etmişdir. “Gözləri yol çəkir” frazeoloji vahidi ilə Arazın ayrı-ayrı tayında qalmış bu millətin həsrəti bir təəssüf, ağrı-acı ilə dindirilmişdir.

Burda kim və nə əvəzliliklərindən istifadə edərək şair elementar bir sual, yaxud da sadəcə bir inkarlıq yaratmamışdır, fikrinin bədii ifadəsini məhz bu yolla birbaşa ifadə etmişdir.

Göründüyü kimi, Səməd Vurğunun mövzu dairəsi nə qədər geniş və əhatəli olsa da, onun yaradıcılığının əsas qayəsi Azərbaycan və vətəndir.

O, bu məhəbbəti, bu sevgini ən gözəl şəkildə, böyük ustalıqla bədii dildə ifadə edir. Səməd Vurğunun ucalığı həm də ondadır ki, o, vətən sevgisini ifadə etmək üçün pafos, təmtəraq axtarmır, elə sevdiyi xalqın ən sadə, ən anlaşılıqlı sözü ilə ən mötəbər, ən şah əsərlərini yaratmış və onları bədii cəhətdən gözəlləşdirmişdir. Məhz bu səbəbdən Səməd Vurğun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında ən yüksək ədəbi zirvələrdən biridir.

III FƏSİL

SƏMƏD VURĞUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN KOQNİTİV VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətləri

Qeyd etdiyimiz kimi, paremioloji vahidlər və yaxud paremioloji konstruksiyalar dedikdə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji birləşmələr, aforizmlər nəzərdə tutulur. Səməd Vurğunun əsərlərində folklorumuzda mövcud olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər işləndiyi kimi, şairin özünün yaratdığı aforizmlərə də rast gəlinir. Bu aforizmlər xalq arasında o qədər intensiv şəkildə istifadə olunur ki, artıq bu ifadələrin müəllifi də unudularaq atalar sözlərinə çevrilməkdədir. Ona görə də biz tədqiqatda Səməd Vurğun tərəfindən yaradılmış və atalar sözlərinə çevrilmiş və yaxud çevrilmək ərəfəsində olan paremioloji vahidləri də cəlb etmişik.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidləri koqnitiv dilçilik prizmasından da tədqiqata cəlb etmək maraq kəsb edən məsələlərdəndir.

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlər istər struktur, istərsə də koqnitiv dilçilik prizmasından tədqiq oluna bilər. Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin strukturu dilçilikdə tədqiq edilsə də, koqnitiv dilçilik cəhətdən çox da öyrənilməmişdir.

“Koqnitiv dilçilik miqləri, adət-ənənələri, mərasim və ritualları öz materialı hesab etdiyinə görə, dilin müəyyən sahələrini ilk növbədə təhlil edir. Aydın məsələdir ki, bu baxımdan atalar sözləri və frazeoloji vahidlər ön plana çəkilir” [69, s. 990].

Paremioloji vahidlər-atalar sözləri və məsəllər tədqiqatlarda əsasən üç mərhələni keçiblər. Birinci mərhələ strukturalizm dönməni təşkil edir. Bu mərhələdə atalar sözləri və məsəllərə yalnız bir işarə kimi baxılmış, paremioloji vahidlər dil işarəsi kimi struktur dilçilik məktəbinin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmışdır. İkinci mərhələdə isə paremioloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri mövzu obyekt

olmuşdur. Paremioloji vahidlərin öyrənilməsinin ikinci mərhələsi Azərbaycanda Z.Ə. Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Bugünkü tədqiqatlar isə əsasən koqnitiv istiqamətdə gedir. *“Paremioloji vahidlər milli təfəkkürün konseptləri kimi ortaya çıxır”* [48].

Keçən əsrin sonlarından etibarən dilçilikdə iki istiqamət aparıcı mövqeyə keçmişdir. Struktur paradiqma və antroposentrik paradiqma. Struktur paradiqma dilçilikdə çoxdan var olan bir növ klassik paradiqma idi. XX əsrin sonlarına qədər demək olar ki, bütün dilçilik əsərləri bu paradiqmaya əsaslanıb hazırlanırdı. Lakin XX əsrin sonlarından antroposentrizm strukturalizmin əksi kimi çıxış etməyə başladı. Antroposentrizmdə əsas amil insan idi. Antroposentrik paradiqmada dil və mədəniyyət bir yerdə çıxış edir.

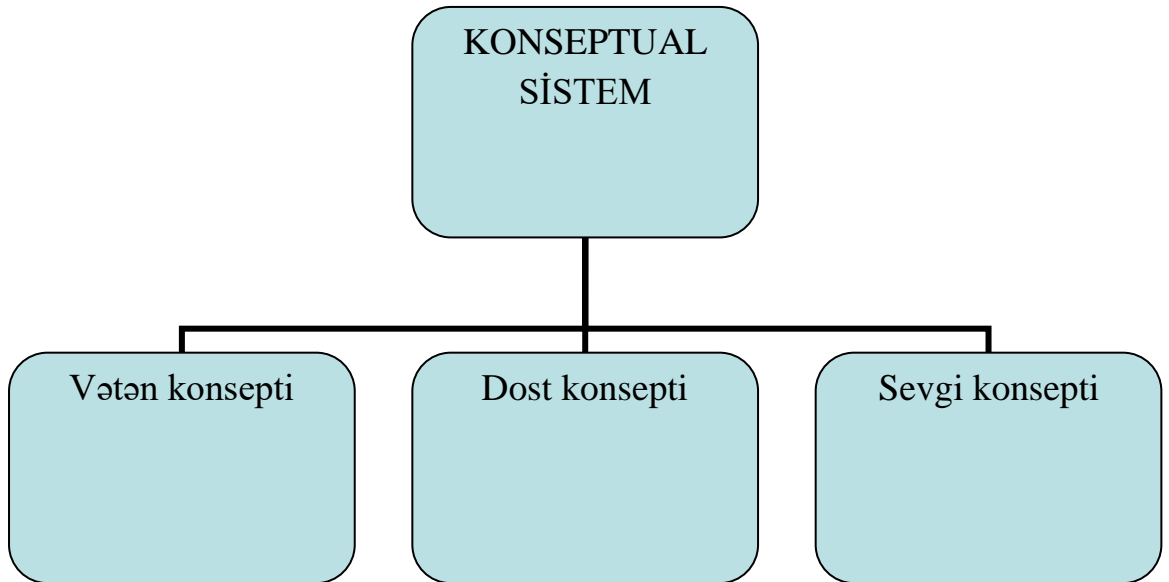
“Psixoloji stimül ilk növbədə öz məntiqi səciyyəsi ilə seçilir. Hər bir nitq parçası özündən əvvəl mövcud olan şüur aktının təzahürüdür. Koqnitivizm mentalizmin bir növü kimi ətraf mühitin siqnallarının insan şüurunda əksini ifadə edir” [108, s. 120].

V.F.Humboldtun bu fikri artıq bütün dilçilərin bir növ şüarına çevrilmişdir: *“xalqın ruhu onun dilində ifadə olunur”*. Xalqın ruhu həm də onun dilindəki atalar sözləri və məsəllərdə ifadə olunur. Deməli, məsəllər, atalar sözləri, frazeoloji vahidlər-tamamilə paremioloji vahidlərin hamısı millətin ruhundan gəlir və onun dilində öz əksini tapır. İnsan təbiəti, dünyanı şüurla və təfəkkürlə anlayır və konseptlər vasitəsilə dildə əks olunur.

“Atalar sözləri bəzi konseptlər üzərində təşkil olunur və buna görə də konseptual mənaya sahibdir. Konseptual məzmun məntiqi fikrin quruluşunu təyin edir və paremiyanın etimoloji və ya obrazlı mənasını müəyyən edir. Paremiyanın özəyi olan məzmun aforistik əlamətlərə sahib olduğu üçün onların mənası və quruluşu bir neçə layda özünü büruzə verir. Belə anlaşılır ki, paremioloji vahidlərin və ya atalar sözlərinin mənası birdən çox ola bilər” [27, s. 10]. Paremioloji vahidlər həm aktual, həm də hərfi mənə daşıyır. *“Araşdırmalardan aydın olur ki, eyni konsept üzərə qurulan müxtəlif dünya dillərinin atalar sözləri fərqli mənə və quruluşlara sahib olur. Yəni fundamental konseptlərin, eyni dəyərlər üzərində qurulmasına rəğmən, konkret dillərdə çox vaxt fərqli-fərqli koqnitiv xüsusiyyətlər realizə olunur”* [27, s.14].

Konseptlər bir millətin və xalqın düşüncə tərzi və dünyagörüşü ilə əlaqəli olub çeşidli dünya mədəniyyətlərinin dildə gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Xalqın bütün mədəni və tarixi kodları dəyişmədən özünü paremioloji vahidlərdə qorunur. Konseptin dildə verballaşması isə müəyyən məkan və zaman çərçivəsi daxilində baş tutur. Bir millətin mənəvi dəyərləri, tarixi və əxlaqi kodları, adət-ənənələri, konseptlərdə özünü göstərir. Z.M.Əliyeva bu haqda yazır: *“Atalar sözləri və məsəllərin söz materialı mentalitetin xüsusiyyətlərini, milli özəllikləri əks etdirir və konseptual tədqiqatlar üçün çox gözəl material verir”* [33, s. 209].

Dildə konseptlərin çoxəsrlik təcrübəsi toplanan paremioloji vahidlər xalqın davranışının və əxlaqının stereotiplərini özündə əks etdirir. Konseptual sistemlə konseptlərin münasibətini bu sxemlə göstərə bilərik:

Konseptlərin sayı konseptual sistemdə saysız-hesabsızdır və bütün bu konseptlər konseptual sistemdə öz mövqeyini qoruyur. *“Konseptual sistem anlayışı dünya mənzərəsi və dünya modeli anlayışları ilə sıx əlaqəlidir, dünya haqqındakı verbal və qeyri-verbal bilgiləri özündə ehtiva edir. Konseptual sistem müxtəlif tipli mental təqdimatların və konseptlərin cəmidir”* [111, s. 54]. Səməd Vurğun tərədən dırnağa azərbaycanlı idi. Azərbaycan xalqının milli mentaliteti, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, ətraf mühitə və təbiətə, cəmiyyətə baxışı onun əsərlərində obrazlı dildə ifadəsini tapırdı. O cümlədən də, şairin istifadə etdiyi paremioloji vahidlər birbaşa mövzu ilə bağlı olub, xalqın mentalitetini əks etdirirdi.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin özünəməxsus linqvomədəni sistemi vardır ki, bu da azərbaycançılıq, türkçülük linqvomədəni sistemi idi. Dünyada 2000-dən çox dil var. Bu dil daşıyıcıları müxtəlif əşyaları müxtəlif cür görüb, müxtəlif cür duyurlar. Əgər əşya, hadisə dil daşıyıcısının ətrafında yoxdursa dil daşıyıcısı onu təfəkkür süzgəcindən keçirib özü üçün konseptləşdirir. Səməd Vurğunun poetik irsində işlənən paremioloji vahidlərdəki konseptlər hamısı Azərbaycan xalqına, onun bölgələrinə, hər kəndinə, şəhərinə doğma konseptlər idi.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki aforizmlərdə, müdrik kəlamlarda canlı həyat səhnələri ilə üz-üzə gəlmək olur, sözün qılıncdan iti kəsəri görülür, söz-sənətin yenilməz gücünü, qüdrətini duymaq olur. Səməd Vurğun oxuduqca folklorə, xalq yaradıcılığına daha dərin köklərlə bağlanaraq bu xəzinədən yenidən qaynaqlanırıq. Səməd Vurğunun əsərləri dərin mənalı, hikmətli, ürəkləri rıqqətə gətirən, beyinləri düşündürən aforistik misralarla çox zəngindir. Səməd Vurğunun aforizmlər məkanında Vətən, qürbət, insan, torpaq, qadın, ana, övlad, günəş, təmizlik, gözəllik, işıq, qaranlıq, ağıl, kamal, idrak, duyğu, sənət, sənətkar, hünər, cəsarət, mərdlik, sevgi, məhəbbət, vüsal, hicran, hicran, zaman, məkan, həyat, ölüm, sevinc, kədər, namus, qeyrət, arzu, əməl, səadət, zülm, əsarət haqqında yüzlərlə hikmətli misralara rast gəlmək mümkündür. İ.Sadiq Səməd Vurğunun aforizmləri haqqında yazır: *“Bir-birindən mənalı, hikmətli misralar, aforizmlər elə bil heç yazılmayıb, ilahidən yaranıb”* [73, s. 5].

Dil insanın dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılığı biz Səməd Vurğunun aforizmlərində açıq-aydın görürük. Şairin əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərdə və aforizmlərdə şairin yaşadığı mühit, şüurundan keçən, həm kollektiv, həm də fərdi təsəvvürləri formalaşmışdır. Səməd Vurğunun aforizmində ətrafın, fiziki aləmin əks olunduğu konseptual idrak mənzərəsi formalaşmışdır. Paremioloji vahidlər kommunikativ xüsusiyyətlərə sahibdir və dildə konseptuallaşa bilər.

XX yüzilliyin ortalarında elmi paradıqmada dilçiliyin yeni-yeni sahələri yaranmışdır. Bu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyinə də sirayət etmişdir. Liqvakulturologiya, etnoliqvistika, sosioliqvistika, koqnitiv dilçiliyin yeni

sahələrindəndir. Dil vahidlərinin koqnitiv yöndən araşdırılması ənənəvi vəziyyət almışdır. Xüsusən, konseptlər və onların dildə öz əksini tapması dövrümüzün aktual dilçilik məsələlərindəndir. İdiomlarda, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, frazeoloji birləşmələrdə, dil konseptləri öz əksini tapır. Bu cəhətdən də, frazeoloji vahidlər koqnitiv yöndən dilçi tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilir və bu mövzularda dissertasiyalar və monoqrafiyalar yazılmaqdadır. Koqnitiv dilçilikdən, linqvopsixologiyadan, konseptlərdən tədqiqat aparən hər bir alim mütləq dil vahidləri kimi frazeologizmlərə, paremioloji vahidlərə müraciət edirlər.

XX əsrin sonlarından koqnitiv dilçilik intensiv formada araşdırılmağa başlanmışdır. Hazırkı dövrdə filologiya sahəsində araşdırma aparən hər bir alim koqnitiv dilçiliklə maraqlanmağa başlamışdır. Koqnitiv dilçilik psixologiyanın və dilin birləşməsindən yaranan bir sahə kimi çağdaş dilçiliyin çeşidli bölmələrinə tətbiq edilir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir dilçiliyimizdə dil vahidlərinə koqnitiv baxımdan yanaşma var. Bu aspektdən yanaşma ən çox aforizmlərdə, paremioloji vahidlərdə özünü göstərir. Paremioloji vahidlər və aforizmlər təkcə dil vahidi deyil, bir xalqın düşüncə tərzinin istehsalı kimi özünü büruzə verir. Bu gün struktur və koqnitiv dilçilik müasir dilçiliyin iki əsas sütunudur desək, yanılmırıq.

Dil məlumatı transformasiya edir və kodlaşdırır. Məhz koqnitiv dilçilik də birbaşa təfəkkür ilə dili vəhdət şəklində öyrənir. Bu da əsasən koqnisiya anlayışı ilə əlaqədardır. Dil idrak prosesinin nəticəsi hesab olunaraq bu prosesin son mərhələsidir.

Struktur dilçilikdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilik kultural təfəkkürün istehsalıdır və ən vacib termini də konseptdir. Bu termin son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində aktiv şəkildə işlədilməyə başlamışdır və anlayış, məna sözləri ilə sinonimlik təşkil etməkdədir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas amalı kütləvi xalq təfəkkürünün dildəki inikasını araşdırmaqdır. İstifadə olunan paremioloji vahidlər və aforizmlər konsept rənagarəngliyinə malikdir. “Ölüm, həyat, sevgi, nifrət, müharibə, sülh, yaxşı, pis,

xeyir, şər” kimi konseptlər çağdaş dilimizin paremioloji vahidlərinin əmələ gəlməsinə və inkişafında vacib rol oynayır.

Konseptlər milli-mədəni xüsusiyyətə malikdir. “...konseptlərin milli spesifikasi milli konseptlərdə ekvivalentsiz konseptlərin mövcudluğunda təzahür edir. Ekvivalentsiz konseptlər ekvivalentsiz dil vahidləri vasitəsilə aşkarlanır. Ekvivalentsiz dil vahidləri həmişə insan şüurunda konseptin milli xüsusiyyətlərinin nadir (unikal) milli özünəməxsusluğunun göstəricisidir” [14, c.2, s. 190].

Konseptdə dilin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri əks olunur. Elə bir xalq yoxdur ki, onun dilində konsept etnik təfəkkürün göstərici olmasın. Konsept millətin təfəkkürünün və şüurunun birbaşa gerçəkləşdiyi ünsürdür. Heç bir xalqın düşüncəsində və təfəkküründə yalana, müharibəyə, nadanlığa, əxlaqsızlığa müsbət münasibət yoxdur. Bütün bu münasibətlər dildəki atalar sözlərində və məsəllərdə, aforizmlərdə öz ifadəsini tapır. Ona görə də bu kimi vahidlər müsbət mənalı olur.

“Tanış olduğumuz təsəvvürlərə əsasən, resipientin mətni dərk edib anlaması prosesi zamanı sözlər insan beynində konseptləri canlandırır və hərəkətə gətirir. Konseptlərin bu cür fəallaşması onların gələcək zamanlarda faydalı olmasına yol açır” [7, s. 89].

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən bütün paremioloji vahidlərin və aforizmlərin kökündə hər hansı bir konsept var olur. Səməd Vurğunun əsərlərində intensiv işlənən konseptlər bunlardır: xeyir-şər; sevgi-nifrət; müharibə-sülh; yaxşı-pis; Vətən, təbiət, idrak, dünya və s.

Səməd Vurğun poeziyasında konseptlər birbaşa xalqın adət-ənənəsi, milli etnik dünyagörüşü ilə əlaqəli olur və paremioloji vahidin konseptual əsası cümlə və mətn daxilində reallaşır. “Atalar sözləri, bayatılar, idiomlar, zərbi-məsəllər xalqın yaddaşında yaşayıb min illər boyu. Ağılların süzgəcindən süzülə-süzülə, çaylaq daşı kimi cilalana-cilalana gəlib çatıb bizə. Səməd Vurğunun hikmətli misralarını, aforizmlərini oxuyanda adam onların bizim əsrdə yarandığına inanmaq istəmir. Adama elə gəlir ki, oxuduğumuz aforizmlər də, atalar sözlərimiz də bir dastan yüklü bayatılarımız kimi ağızdan –ağıza deyilə-deyilə, yaddaşlardan –yaddaşlara köçürülə-köçürülə, cilalana-cilalana gəlib çatıb bizə” [74, s. 12]. Məhz buna görə də Səməd

Vurğunun əsərlərində işlənən aforizmlər atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə eyni statusa malik paremioloji vahidlər kimi qəbul edilir.

Paremioloji vahidlərin tərkibindəki konseptlərin verballaşması mütləqdir. Konsept verballaşarkən onun tərkibindəki semantika tam açılır. Paremioloji vahidlər konseptləşmənin mühüm göstəricilərindən olaraq bütün dili əhatə edir. Konsept dildə reallaşaraq milli mədəniyyətin bölmələrində əks olunur.

Konseptlər mental anlayışdır və dildə mütləq verballaşmış formada mövcud olur. Onlar əsas olaraq mental özünü paremioloji vahidlərin tərkibində əks olunur. Konseptlərin zənginliyi məhz şairin yaradıcılığını zənginləşdirən amillərdəndir. Burada təbii ki, ekstralinqvistik amillər də önəmli rol oynayır. Dil vahidləri, ekstralinqvistik amillər və konseptlərin bir yerdə paremioloji vahidlərdə və aforizmlərdə əksi əslində struktural və koqnitiv dilçiliyin nə qədər bir-birlərinə bağlı olduğunu göstərir.

Koqnitiv dilçiliyin tərkibində yeni anlayışlar-konseptlər vardır. Xalqın düşüncə tərzini, psixologiyasını konseptlərdə ifadə olunaraq frazeologiyanın və leksikanın analizində, aforizmlərin, paremioloji vahidlərin leksik layında xalqın kollektiv təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. *“Bu yeni intellektual məkanda konseptual sistem, kateqorizasiya, mentalitet və koqnitiv baza kimi anlayışlar əsas rol oynayır. Koqnitiv təhlilə cəlb olunan frazeoloji vahidlər sistem-struktur dilçiliyin metod və prinsipləri əsasında da interpretasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, koqnitiv təhlil təcrid olunmuş şəkildə aparılmamalıdır”* [18, s. 42].

Bizcə, deyimlər, zərbi-məsəllər, paremioloji vahidlər, atalar sözləri koqnitiv dilçiliklə çox əlaqəlidir, çünki bu cür vahidlər birbaşa xalqın düşüncə tərzini və dünyagörüşü ilə bağlı olur. Zamanın sınağından və süzgəcindən, el sınağından keçməyən hər hansı ifadə paremioloji vahidə çevrilə bilməz.

3.2. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin konseptlər üzrə təsnifatı

Konsept etnokulturoloji spesifikaya xüsusiyyətə sahib, kollektiv düşüncənin və təfəkkürün məhsulu olub, koqnitiv dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektidir. Konseptlər insan şüurunun və dünya haqqındakı biliklərinin komponentlərinin əsas özəyidir. İnsanların təfəkküründə milli-mədəni qavrayışlar sistemi kimi konsept müəyyən aktuallığa və dəyərə malikdir. *“Daha dəqiq demək mümkünsə, konseptlər xalqın tarixi yaddaşının göstəricisidir”* [51]. *“Konseptin tezliyi cəmiyyətin inkişafının bu və ya digər dövründə həmin dil vahidlərinin aktuallığını göstərir. Konsepti obyektivləşdirən vahidlərin tezliyi artırsa, bu, hər şeydən əvvəl, konseptin kommunikativ relevantlığının yüksəlməsinin göstəricisidir, yəni konsept cəmiyyətdə fəal müzakirə olunur, deməli, konsept milli konseptsferdə onun parlaqlığı artır”* [67, s. 193].

“Səməd Vurğunun əsərlərində Vətən, yaxşı, pis, xeyir və şər, hünər, toy, büsat, adər-ənənə, novruz bayarı və s. ilə bağlı bir çox konseptlər mövcuddur” [46].

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidləri konseptlərə görə belə təsnif etmək mümkündür:

1. Səməd Vurğunun müdrək kəlamlarında Vətən, xalq konsepti

Yaşadığımız yer üzünü həm sakinlərinə, həm tarixinə, həm daşdığı tarixi əsərlərə, həm təbii görünüşünə, həm iqliminə, həm də çoxsaylı zənginliyinə görə sevilməyə layiqdir. Bu torpaq əcdadlarımızın qanı, təri, əli, zəhməti, toxunduğu naxış və motivlərlə ilmə-ilmə vətənə çevrilib. Vətən hər bir insan üçün uğrunda canından keçəcək qədər dəyərli varlıqdır. Eyni torpaqda doğulub boya-başa çatan insanlar eyni məxrəcdə birləşərək vətən sevgisini ürəklərində yaşadırlar. Vətən sevgisindən çox sözlər deyilib, çoxlu şeirlər yazılıb. Bu mövzuda filmlər çəkilib, unudulmaz dastanlar yazılıb. Atalar sözlərində həmişə tərənnüm olunan mövzu yurd, el, Vətən mövzudur. Bu mövzu Səməd Vurğunun əsərlərinin də prioritet istiqamətlərindəndir.

Könül candan ayrılmayan kimi Səməd Vurğun da bu torpaqdan, bu xalqdan ayrılan deyil. Hər bir xalqın mədəni-sosial həyatını əks etdirən konseptlər arasında “Vətən” konseptinin çox önəmli rolu vardır. Vətən elə bir konseptdir ki, dünyanın dil mənzərəsini əks etdirir. Elə bir xalq tapılmaz ki, onun dilində vətən konsepti olmasın. *“Vətən konseptini tədqiq edərkən onun qeyri-sabitliyi nəzərə çarpır. Vətən həm anlayış, həm konsept, həm də konseptosferdir, eləcə də “semantik realia kimi Vətən” təyinatından istifadə olunur. Mədəni idiom kimi Vətən metafor sırasına aiddir və müsbət biliyi ifadə etmir. Hal-hazırda tədqiqatçıların əksəriyyəti Vətəni linqvo-mədəni konsept hesab edir”* [33, s. 75].

Səməd Vurğunun Vətənə aid aforizmləri Vətən məhəbbəti, Vətən sevgisiylə yoğrulub. Bəzi aforizmlərdə Vətən sözü işlənməsə də, Vətən konsepti bu aforizmlərdə əks olunub.

“Nə qədər doğmadır burda hər nəfəs,

Bir də hər insanın, hər şeyin adı.

Bir ovuc torpağı göyə dəyişməz

Bir həyat şairi, bir yer övladı” [84, c.1, s. 298].

“Ancaq şeiri oxuyan oxucu bu dörd misrada Vətəni də görür, şairin Vətən məhəbbətini, Vətən sevgisini də duyur. “Bir ovuc torpağı göyə dəyişməyən” şairin əqidəsi, məsləki milyonların əqidəsi, məsləkidir. Azərbaycan xalqının yenilməz qəhrəman oğlu Babək iyirmi beş il ərəb xilafətinə qarşı bu əqidəylə qılınc çalıb, torpağımızın bir qarışının da işğalçıların əlinə keçməsinə imkan verməmişdir” [74, s. 8].

Səməd Vurğun doğma el-obasına o qədər bağlı insan olmuşdur ki, onun Vətən haqqında yazdıqlarının hər bir kəlməsi, sanki Vətənin sinoniminə çevrilir. Bu, yuxarıda verilən şeir nümunəsində də aydın görünür. Böyük şair Vətənin hər bir zərrəsinin təəssübkeşi kimi çıxış edir. Fikrimcə, Səməd Vurğuna əbədiyaşar şair statusu qazandıran da onun Vətənə olan məhəbbətini yaddaşlara əks etdirən aforizmləridir.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər, müdrik kəlamlar zəngin xalq yaradıcılığından mayalanmışdır. Onun xalqa olan məhəbbəti sevgisi birbaşa aşırıq

musiqisi ilə, sazla bağlıdır. Azərbaycan xalqı özü şair ruhlu xalqdır. *“Körpəliyindən saza qulaq kəsilib, bayatılara könül verən şairin ilhamının bir qanadı tar, bir qanadı saz olmuşdur. Sazın çanağı özü boyda bir mücrüyə bənzəyir”* [74, s. 13].

“Basma ayağını bizim torpağa

İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz!”, [88, c.5, s. 74].

Əslində şairin “Vaqif” dramı başdan-başa vətən konseptinin təcəssümüdür.

“Vətəndən ayrılsa qocalar insan...”

“Vətən döşlərindən bizə süd verir

Həyat nemətidir bu şanlı torpaq”.

“Vətən eşqi insanlığın bir əbədi sevdasıdır,

Bu eşq ilə yaşamağın, yaratmağın cəlalı var!”

“Vətən! Öz eşqilə o doğma ana

Xeyir-dua verir qəhrəmanlara.

Şəhid oğulları basıb bağına,

Matəm də saxlayır axan qanlara”.

“Bir də dilimizdə “Vətən” sözü var,

Ana qucağıdır bu ilahi söz...

Onun nəfəsidir böyük arzular,

Nə könül doymuşdur ondan, nə də göz” [85, c.2, s. 276].

Səməd Vurğunun əsərlərində elə paremioloji vahidlər və aforizmlər var ki, onlardakı konseptlər digər konseptlərlə müqayisədə daha intensiv işlənirlər. Məhz belə konseptlərdən biri də “vətən, Azərbaycan” konseptidir. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən “Azərbaycan” kəlməsi xüsusi ad olaraq həm də onomastik konseptdir. Xüsusi isim olaraq, milli-mədəni, sosial komponent və onomastik vahid kimi sırf leksik tərkibdən başqa ekstralinqvistik anlayışlar olan estetik, mənəvi, qiymətləndirici məzmunları özündə birləşdirərək konseptə çevrilir. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğun yaradıcılığı başdan-başa Vətən və Azərbaycan konseptinin əksindən ibarətdir desək, mənəcə, yanlışdır. Vətənin insanına, təbiətinə-flora və faunasına, daşına, torpağına olan məhəbbət.

2. Səməd Vurğunun müdrük kəlamlarında yaxşı, pis, xeyir və şər konsepti

Konseptual sistemin özəyini əsas olaraq bir-birinə əks olan anlayışlar təşkil edir. Dil yaranmamışdan çox öncə də insanın düşüncəsində əksliklər təşkil edən varlıqlar və anlayışlar mövcud olmuşdur. İnsan düşüncəsində bu cür mental modellərdən birincisi də məhz “yaxı və pis” konseptləridir.

Yaxşı sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı” lüğətində altı semantik mənada izahı verilmişdir. *“Verilmiş lüğətdə “yaxşı” sözü ilə yaranmış düzəltmə sözlərə də yer verilmişdir”* [17, s. 510-511].

Səməd Vurğunun əsərlərində yaxşı, yaxşılıq anlayışı həm insanı xarakterizə edən mənəvi keyfiyyət, həm də xarakterin əsas əlaməti kimi əksini tapmışdır. Bu anlayış birbaşa ifadənin işlənməsi ilə, bəzən də ifadə etdiyi məzmunla assosiasiya olunur.

“Tarix yaxşılığı yaxşı salamlar!”

“Yaxşılıq çağırırsın hər qəlbin neyi”.

“Bəzən yıxılanı sadə bir hörmət

Qolundan yapışıb qaldırır göyə”. [85, c.2, s. 120].

Sonuncu nümunədə “yaxşı” leksik vahidi işlənməsə də, biz orda yaxşılıq konseptini açıq-aşkar duyuruq, görürük.

Dində, əxlaqda və fəlsəfədə yaxşı və pis, əxlaq və əxlaqsızlıq daim paralel inkişaf etmişdir. Səməd Vurğunun əsərlərində də müsbət mənə daşıyan xeyir və mənfi mənə daşıyan pis konsepti bütün aspektləri ilə reallaşır.

Müxtəlif mədəniyyətlər və İbrahim dinləri şər anlayışını yaxşılığın əksi kimi görür və şərin məhv edilməsi lazım olduğunu iddia edirlər. Buddizmdən təsirlənən inanc sistemləri isə yaxşı və pisin əslində heç bir mənə daşmadığını vurğulayır və bu anlayışların hər ikisi ortadan qaldırılmalı və monizm əldə edilməlidir. Əslində bütün dinlərdə şər pislənir. O cümlədən Səməd Vurğunun əsərlərində şərin tənqidinə rast gəlirik.

“Əbləh köpək qaysavadan pay umar” atalar sözünün “Ağılsız köpəklər ulduza hürər” kimi aforizmləşdirilməsi də Səməd Vurğunun idrakının məhsuludur. Özü də göründüyü kimi, köpəyin axmaqlığı, əbləhliyi şairin yaratdığı aforizmdə daha obrazlı,

daha poetik alınmışdır. Bu da Vurğunun xalq yaradıcılığı qaynaqlarından necə böyük istedadla, sənətkarlıqla bəhrələndiyini göstərir. “İt hürər, karvan keçər” atalar sözünü də Vurğun qələmi “Köpəklər hürməklə karvan dayanmaz” kimi poetikləşdirmiş, gözəl bir aforizm yaratmışdır.

Bəzən şairin yaratdığı aforizmlər atalar sözlərini belə kölgədə qoymuşdur: Yaxşılığın qabağında qudurmasın insan gərək.

Səməd Vurğunun əsərlərində olan yaxşı və pis, xeyir və şər konseptləri işlənmə intensivliyinə görə çox fərqlənir, çünki şairin təsvir etdiyi dünya yaxşı və pis amilinin üzərində bərqərar olmaqla yanaşı, xeyir və şər, mələk və iblis məfhumları şairin poeziyasında önəmli yer tutur.

3. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərdə qadın, ana və övlad konsepti

Əslində qadının bioloji qabiliyyəti olan analıq, doğmaq, törəmək, dünyaya yeni insan gətirmək kimi xüsusiyyətləri qadının ana olmaq funksiyası onun hamı tərəfindən müqəddəs bir qadın kimi qəbul edilməsinə dəlalət edir. Analıq yalnız qadına xas bir özəllik olduğu üçün o daim diqqət və sevgi mərkəzində olur. Beləliklə, analıq qadının fərdi həyatının bir parçası olmaqdan çıxır və cəmiyyət tərəfindən idarə olunmağa başlayır. “*Qadının hər zaman ön planda olması, ictimaiyyətin və toplumun qadından istəkləri qadının ideal davranış kodlarına sahib olmağını tələb etmişdir. Və patriarxatlıq qadını müəyyən məhdudiyyətlərdə saxlamışdır. Analıq-onu “təbii” kimi göstərməyin qanuni əsasını təşkil edir. Yəni qadının analığı onun “təlimliyindən” asılı olaraq ailəni xaricdə “layiqli” şəkildə təmsil etmək səyidir*” [94].

Ailənin qurulması prosesində ana öz subyektiv mülahizələrini bir kənara qoyur. Ondan yaşadığı prototip cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun olaraq həyata hazır olması gözlənilir. “*Sonsuz gözləntiləri olan bir cəmiyyət, xeyir-dua verdiyi, şərəfləndirdiyi analığı asanlıqla camaatın “alətinə” çevirir və ananın hər rəftarına qarışmaq haqqını özündə görür*” [93, s. 34]. Hər bir cəmiyyətin “müqəddəs analıq” anlayışı və ya mifləri olsa da, ümumi olanlar da var. Analıq haqqında hər bir cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən bir çox norma və gözləntilər mövcuddur. “*Qərbdə “yaxşı ana” anlayışı yeni doğulmuş körpəyə qayğı göstərən ana hesab olunursa, Azərbaycanda bu belə*

deyil. Düzdür, bütün xalqlarda ana müqəddəs varlıq sayılır” [92]. Amma zənnimizcə, azərbaycanlılarda ana müqəddəsliyinin kökü daha dərinlərdən gəlir. Hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”da oxuyurduq: “Ana haqqı-Tanrı haqqı”. Azərbaycanlı təfəkküründə ana uşağı dünyaya gətirəndən dünyadan köçənə qədər analıq missiyasını yerinə yetirir. Məsələn, Amerikada XX əsrdə ideal ana tipi evdə tam gün olan ağ, orta səviyyəli qadınlardır. Gördüyümüz kimi, analıq tərfi bioloji xarakter daşıyır. İşləyən ata və evdə qayğıkeş ana ideal ailə tipidir. Azərbaycanlıların təfəkküründə analar üçün müəyyən qəlibləri olan uyğun davranış və rəftar qaydaları mövcuddur. Feminist tarixçi isə analığın təbii və ya bioloji anlayış olmadığına inanır. Onun fikrincə, analıq cəmiyyət tərəfindən strukturlaşdırılmış, dəyişən iqtisadi və sosial amillərə uyğun olaraq yenidən təşkil edilmişdir. *“Analıq və şəxsiyyətin necə formalaşması lazım olduğunu izah etdiyini ifadə edir. Analıq prototipini təkrarlayır”* [138, s. 21].

Beləliklə, tarixi prosesdə analıq, “zərurətdən”, “cinslə müəyyən edilmiş və formalaşdırılmış” mədəni anlayışa çevrilmişdir. Tarix boyu ana tipləri sanki yarışır, analıq və analıq kimi reklam ediləcək bir ünsür halına gəlir. “Ən yaxşı ana” tipologiyası səciyyələndirilməyə başlandı.

Səməd Vurğunun poeziyasında “ana və qadın” konsepti çox qabarıq verilir.

Şairin ana və qadına aid hikmətli ifadələri bu gün də xalq arasında aktiv halda işlənməkdədir. Ulularımız balanın şirinliyini, əzizliyini balla müqayisə eləyib, bala baldan şirindir demişlər. Səməd Vurğun isə bu fikri öz şeirində “İnsanın canından şirindir övlad” misrası ilə poetikləşdirmişdir. Hələ beşik laylalarından Vurğunun qulağında bir söz qalmış, sonralar iki misraya çevrilmişdir:

“Deyir laylasında bizim analar:

Ölərmə yurdunu sevən sənətkar?!”

“İnsanın canından şirindir övlad”.

“Baldan şirin olur balanın dadı”

“Dünya bir evdisə, övlad işıqdır”

“Dünya bir yanadır, övlad bir yana”

“İşiq məhv olarsa ana gözündən

Gülməz ki, dünyada övladın üzü”.

“Nə gül, nə çiçək,

Balanın ətrini verməz insana” [86, c.3, s. 329].

Səməd Vurğunun ana haqqında bu qədər yanıqlı yazmasının, ana haqqında bu qədər dəyərli paremioloji vahidlərin, deyimlərin yaratmasının əsas səbəbi kimi onun anasını çox erkən yaşında itirməsi də səbəb ola bilər. Əlbəttə ki, bu bizim subyektiv fikrimizdir. Mənbələrdən də bildiyimiz kimi, Səməd Vurğun Vəkilov anası Məhbubə xanımı 6 yaşında olarkən itirmişdir. O zaman şairin anasının 28 yaşı olmuşdur. Nənəsi tərəfində mükəmməl tərbiyə olsa da, anasının həyatındakı boşluğu daim onunla olmuş, məhz bu səbəbdən də bu qədər mükəmməl və didaktik səciyyəli ana haqqında deyimlər yaratmışdır.

Səməd Vurğun poeziyasında Vətən konsepti nə qədər aktualdırsa, ana mövzusu da o qədər intensiv işlənmə tezliyində malikdir. Ümumiyyətlə, ana və Vətən mövzuları paremioloji konstruksiyaların tərkibində cüt şəkildə işlənir. Bir-birlərindən ayrılmaz şəkildə reallaşır.

4. Səməd Vurğunun paremioloji vahidlərində dünya konsepti

Səməd Vurğunun əsərlərində dünya, kainat, cahan konseptləri də intensiv şəkildə işlənmişdir.

“Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində fərdin dünya haqqında bilikləri, fikirləri və təsəvvürü sistem şəklində düşür. İnsanın dünya haqqında və həmin dünyada özü haqqında simvollarından istifadə edib apardığı tədqiqat dilçiliyi insanı və cəmiyyəti öyrənən başqa fənlərlə birləşdirir və bu da koqnitiv dilçiliyi yaradır” [67, s. 14].

Dünya sözü “ən yaxın” mənasını verən *edna* kökündən törəmişdir. Quranda çox vaxt “yaxın həyat” mənasını verən əl-həyatü’ d-dunya ifadəsində həyat sözü sifət, bəzən isə müəyyən formada olan isim kimi işlənir. Dünya coğrafi termin kimi, dini və əxlaqi bir termin olaraq, kosmik varlıq kimi və həyat tərzini olaraq nəzərdə tutulur. Dünya deyildikdə daha çox yer yada düşür .

“Dünyada hər günün bir hökmü vardır”

Kim bilir neçədir dünyanın yaşı,

Tarixin nə qədər yazısı vardır

Dünya dedikləri-döyüş meydanı.

Dənizlər qədərdir insanın qanı... [85, c.2, s. 111].

Səməd Vurğun poeziyasında işlənmiş aforizmlərdə dünya ümumi bir anlayış kimi götürülür. Cahan, kainat, dünya sinonim kimi işlənmiş, vahid dünya konseptindən istifadə edərək dil konstruksiyası yaratmışdır. Nümunələrə nəzər salaq:

“Bu dünya beş gündür, beşi də qara,

Dünya qalmamışdır ulu xanlara” [86, c.3, s. 70];

“Nə deyim! Dünyanın qocadır yaşı,

Daima fırlanan dəyirman daşı

Nələr üyütməmiş!...Lakin ulduzlar

Hələ də cütçüdən qalmış yadigar” [86, c.3, s. 168];

“Dünya naz götürüb yaşada bilməz

Onunla gizlənpaç oynayanları” , [86, c.3, s. 40];

“Dünya yaranmamış ötərgi bir səs

Günəş qaranlıqda yaşaya bilməz...” [86, c.3, s. 45];

Dünya konseptini əks etdirən bu parçanın içərisində bir ziddiyyət konsepti də hiş olunub. “Günəş və qaranlıq” daimi ziddiyyət təşkil edən anlayışlardır.

Dünyada, kainatda heç bir işıq, xeyir, sevgi qaranlıqda, şərdə, nifrətdə yer ala bilməz. Bu anlayışlar əbədi dünyada bir yerdə yaşam sürdürə bilməzlər.

“Lakin öyrənməyi ar bilən bir şəxs

Dünyada mərifət qazana bilməz” [86, c.3, s. 141].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında yer almış və gündəlik danışiq leksikamızda intensiv şəkildə işlətdiyimiz, “öyrənmək heç zaman gec deyil”, “öyrənməyə ar olmaz” kimi ifadələr Səməd Vurğun poeziyasında fərqli konsept daxilində-dünya, kainat konsepti içərisində yer almışdır. Yer üzündə, dünyada, kainatda yalnız, savadlı, bilikli, daima öyrənməyə can atan insanların mərifət, fəzilət sahibi olacağını vurğulayan şair bu gün də onun əsərlərini öyrənən, oxuyan nəslin istifadə etdiyi deyimi əbədiləşdirmişdir.

5. Səməd Vurğunun parametoloji konstruksiyalarında hünər konsepti

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş parametoloji vahidlərdə və aforizmlərdə “hünər, zəhmət, cəsarət” konseptləri aktiv halda işlənmişdir.

“Hünərlə yaradır şöhrəti insan”

Şəfəsiz bir xəyalətdir hünərsiz bir həqiqət” [85, c.3, s. 333];

“Hünərsiz itaətsə, rəzalətdir itaət də!” [86, c.3, s. 303].

“Hünərsiz millətin yurdu günəşsiz bir qaranlıqdır” [86, c.3, s. 401].

“Arxadan vurmaq,

İgidə yaramaz!” [86, c.3, s. 341].

“Harda dara düşsən arxalan hünərinə,

Sən ölümü bir an belə gətirmə gözlərinə” [84, c.1, s. 366];

“İnsanlığın şöhrətidir əzəl başdan böyük hünər” [84, c.1, s. 177].

“Böyükdür “zəfər”in çarpan ürəyi

Qolunda el nəbzi vurur hər zaman” [86, c.3, s. 234].

Bildiyimiz kimi, Səməd Vurğunun əsərləri Sovet dönməsinə təsadüf edir. Sovet cəmiyyətində əmək cəbhəsində hünər və qəhrəmanlıq göstərmək günün tələbi idi. Böyük Vətən Müharibəsindəki qələbə, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin müxtəlif sahələrdəki uğuru Səməd Vurğunun hünər konseptini ədəbiyyata gətirməsinə səbəb olmuşdur.

Bununla bərabər, şairin yaradıcılığında elə parametoloji vahidlər işlənir ki, onların məzmunu bizim bu günümüzlə də səsləşir. Onları oxuduqca adama elə gəlir ki, şair bu ifadələri Qarabağda qəhrəmanlıq göstərən igidlər üçün yazmışdır. Məsələn:

“Xeyr! Bu dünyada hər şeydən qabaq

İgidə ehtiyat və inad gərək!...” [86, c.3, s.71];

“Qurdu quzu bilib etibar etsən,

Bir gün ara yerdə itəcək qanın” [86, c.3, s. 75];

“Ya məni öldürər, ya da yaşadar,

Ölümdən qorxmağın nə mənası var?” [86, c.3, s. 78];

“Namərdlik eyləmər, halal süd əmən” [86, c.3, s. 87];

*“El gücü-sel gücü, dəstəbədəstə
İgidlər yeridi qaçaqlar üstə”* [86, c.3, s. 89];
*“Kim ki iş üstündə ürək əridir
Gülşənə döndərir bomboz çölləri
Burda ağıllı bir sözüün yeridir
Daşda çiçək açar insan hünəri”* [86, c.3, s. 352].

Şifahi xalq ədəbiyyatının “kiçik” janrı sayılan atalar sözləri, zərb məsəllər, və paremioloji vahidlər özlüyündə rəngarəng mövzuları və konseptləri hifz edir. Bunlar da “hünər” konseptinə əyani sübutdur. Azərbaycan xalqı tarixən bütün sahələrdə hünər göstərmişdir. II Böyük Vətən Müharibəsi dönmündə həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə qəhrəmanlıq nümayiş etdirən millətimiz müharibədən sonrakı zamanlarda da əmək cəbhəsində hünər göstərmişdir. Xüsusilə, Mingəçevirin tikintisi, burada hünər göstərən insanların Səməd Vurğun tərəfindən vəsfi hünər konseptini əks etdirən paremioloji vahidlərə ən gözəl nümunədir.

6. Səməd Vurğunun müdrək kəlamlarında bilik, idrak konsepti

Bilik, idrak Səməd Vurğunun əsərlərində əsas konsept kimi önə çıxır.

“Kamalla yaranır hər böyük əsər”. Onu yazmaq kimi, dəyişməyə də Səməd kamalı, Vurğun idrakı gərəkdir. Görürsən ki, milyonlarla adam papağını qoyub şairin *“Qalib gələcəkmi cahanda kamal?!”* sualına cavab axtarır” [74, s. 14]. Şair bütün ömrünü duymaqla, düşünməklə keçirmiş, həyatın, insanlığın mənasını da bunda görmüşdür. Böyük şair adi quşun uçuşunda, qarışqanın yerləşində, yaşıl bir yarpağın saralıb-solmasında min bir sirr axtarıb-aramış, bir qəmli insan baxışında min bir hikmət duymuş, duyduqlarını xəyali ilə seyr etmiş, poetikləşdirmişdir. Məsələn,

“Çox danışib az yazanlar unudulur bu dünyada” [84, c.1, s. 289].

“Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın” [85, c.2, s. 200].

“Səməd Vurğun kamalının öz göyləri var” [85, c.2, s. 162].

“Dünya yaranmamış ötərgi bir səs, Günəş qaranlıqda yaşaya bilməz”.
“...Vurğun idrakı, Vurğun xəyali çox zaman “Günəşin də mövqeyinə enməmişdir”. Bu idrakın gücü ilə Səməd Vurğunun qələmindən bu gün də dünya ədəbiyyatının inciləri sayılan əsərlər çıxmışdır. *“Konseptlərin ideal mahiyyəti onları maddi sayılan*

dil işarələrindən fərqləndirir. Onlar şüurumuza məxsusdurlar, başqa sözlə, insan beynində mövcud olan konseptlərlə sırf əqli səciyyəlidir. Onlar insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin aspektlərinin “daxili” nümayəndəlikləridir, yəni daxilimizdədir” [7, s. 189]. İnsan anlayışının mərkəzində bilik, idrak amili dayanır.

7. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında dost konsepti

İnsanlar sosial varlıq olaraq tək yaşaya bilməzlər. Daim ünsiyyətdə olmaq üçün birinə ehtiyac duyurlar. Bu məqamda dostluq insanlıq üçün böyük sığınacaqdır. Şəxsiyyətimizə, dünyaya baxışımıza və gələcəyimizə əsaslı şəkildə təsir edə biləcək bu şəxs bəzən tanrının bizə hədiyyəsi, bəzənsə həyatda ən böyük imtahanımız olur. Bu səbəbdəndir ki, dost anlayışı, dost məfhumu paremioloji vahidlərin əsas mövzusu, qayəsi olmuşdur.

İzahlı lüğətdə “dost” leksik vahidi haqqında oxuyuruq: *“Birisi ilə dostluq münasibəti olan adam, yaxın yoldaş, arxadaş”* [17, s. 675]. Lüğətdə fars mənşəli leksik vahid kimi verilən “dost” sözündən yaranmış 17 leksik vahid yer almışdır: dostanə, dost-aşna, dost-aşnalıq, dostbaz, dostbazlıq, dostcasına, dost-düşmən, dostlaşdırılma, dostlaşdırılmaq, dostlaşdırma, dostlaşmaq, dostluq, dostpərəst, dostpərəstlik, dostu, dostyana, dostyanalıq. *“Dost” derivatını və konseptini özündə əks etdirən leksik vahidlərin dilimizdə çoxluğu dost anlayışının xalqımız üçün nə qədər önəmli və vacib olduğunun bir daha əksidir*” [50]. Fars mənşəli “dost” leksik vahidinə “Kutadğu Bilig”də rast gəlirik. *“İnsan yararır insana dost olmaq üçün!”*

“Günəşlə bir yerdə yaşardı dünya,

İnsanlar dost kimi əlbir olsaydı!”

Dostluğun töhfəsi bir çop olsa da,

Anlayan bilər ki, mənası nədir”.

“Vəfali bir dost ki, ayrılıq dostdan

Cana ləşkər çəkər qəm qəmin üstədən” [85, c.2, s. 234].

“Dost” və “düşmən” konseptinin tarixi təkamülünü izlədikcə görürük ki, bu iki konseptin linqvistik mənası müxtəlif zaman kəsiklərində çox az deformasiyaya uğramışdır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir konseptin semantikasının dəyişməsi materiya

və *şüurun qarşılıqlı təsiri nəticəsində reallaşır*” [20, s. 95]. Azərbaycanlıların şüur və təfəkküründə dost məfhumu daha müqəddəs və toxunulmaz olduğu üçün milli poeziyanın dilində “dost” konsepti daha qabarıq boyalarla verilir.

Dostluq bəzən bir neçə sözlə belə güclü ifadə oluna bilir ki, bu qısa ifadələrlə müqayisədə ən uzun cümlələr belə solğunlaşır. Dostluğun seyrini qısa və yığcam şəkildə əks etdirən bəzi deyimləri təqdim edirik.

*“Eyni zamanda da dost olmuşuq biz,
İgidlər dostluğa vəfasız olmaz”* [86, c.3, s. 214].

Dost konseptinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında işlənmə tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrinə gedib çıxır. Dastanlarda dost konseptinə qarşılıq kimi düşmən konseptindən də istifadə edilir ki, bu da “qara donlu kafirlərin” timsalında reallaşır. Əslində dost konseptinin yer aldığı hər bir paremioloji vahidin daxilində bir düşmən konsepti vardır. 30 il ərzində Azərbaycan xalqı illərlə dost dediyi qonşularının ona necə düşmən olduğunun da şahidi oldu.

Səməd Vurğun üçüncü dost anlayışı yalnız vəfa, etibar, güvən anlayışlarını vermişdir. Şairin dosta olan münasibəti də şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Folklorumuzda dostla bağlı onlarla atalar sözlərinə, zərbi-məsəllərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “dost dar gündə tanınar, dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək, dostunu göstər deyim kimsən və s.” atalar sözlərinə mükəmməl bələd olan şair yaratdığı paremioloji vahidlərdə dost konseptindən rəngarəng üslubi çalarlarla istifadə etmişdir.

“Dostluq” konseptinə linqvomədəni cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Dost sevincin, kədərin bölünməsi olub, tarixən dəyişkən bir konseptdir. “Dost” leksik vahidi, dost konsepti XXI əsrdə daha geniş sferada işlənmə sferası əldə etmişdir. Amma Səməd Vurğun irsində dost konsepti sırf şəkildə azərbaycançılıq prizmasından işlənərək paremioloji vahidlərin tərkibində yer almışdır.

8. Səməd Vurğunun müdrək kəlamlarında təbiət, torpaq, çörək konsepti

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında “çörək” məfhumu həmişə müqəddəs, və önəmli olmuşdur. Xalq arasında belə bir deyim işlənir: “Çörək Qurandan irəlidir”. Bu deyimin Azərbaycan xalqı tərəfindən işləklik qazanması onu göstərir ki, çörək

Azərbaycanlıların islam dinini qəbul etməsindən əvvəl millətin əsas and yeri olmuşdur.

Xalq həmişə çörəyi müqəddəs saymış, çörəyə nəğmələr həsr etmişdir. Çörəyin müqəddəsliyi şairin yaratdığı paremioloji vahidlərdə öz poetik əksini tapmışdır.

Səməd Vurğun aforizmlərində uca dağların ucalığını, dərin dəryaların dərinliyini duymaq mümkündür. Çöldə yer şumlayıb, toxum səpən cütçünü ilhamlandıran bəlkə də onun dodaqaltı zümzümə etdiyi misralardır:

“Cavab ver bu səsə! Doğmadır bu səs!

Çörək itirənə ar olsun əvəz!...” [86, c.3, s. 136];

“Torpağa düşməsin havayı bir dən,-

Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən!” [73, c.3, s. 7];

Çörəyə verilən bu dəyər özünü II Dünya Müharibəsi dönməndə tam şəkildə doğrultdu. Xalqımız üçün həmişə müqəddəs olan çörək II Dünya Müharibəsi dönməndə bir çox əsərlərin ana mövzusunə çevrildi.

“Qara torpaq bir anadır insanlara, bir ana”

Bu dünyanın hər yerində xoşdur onun nəfəsi” [73, c.3, s. 37];

Təbiətlə ilk tanışlıqdan ona vurğun olan şairin şeir dilində təbiətə dair xüsusi bilik yer almışdır.

“İnsan əllərini duyduqca torpaq,

Göz açır xəstə tək gülümsəyərək,

Yerin sinəsində çarpır min ürək...”

“Sən torpaqdan yapış, burdadır qüvvət

Göylərdə gördüyün o zövq, o sənət,

İnsan xəyalının sonsuz yoludur,

İnsansa torpağın, suyun oğludur” [86, c.3, s. 234].

Səməd Vurğun poeziyasında, yaradıcılığında təbiət ana xətt təşkil edir. Şairin Vurğun təxəllüsünü götürməsi də buna bir sübutdur. Şairin

“Cavab ver bu səsə! Doğmadır bu səs!

Çörək itirənə ar olsun əvəz!...” [86, c.3, s.136].

Qeyd olunan misralar artıq xalq arasında atalar sözü səviyyəsində işlənəkdədir. Ümumiyyətlə, bəzi paremioloji vahidlər var ki, onların Səməd Vurğun dilindən xalq danışığı dilinə keçid mərhələsi daha intensivlik təşkil edir.

9. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında həqiqət və azadlıq konsepti

Sovet dönəmində yaşamış, yaratmış Səməd Vurğun şeirində azadlıq və həqiqət konsepti də güclü şəkildə işlənərək dil vahidləri ilə ifadə olunmuşdur. Azadlıq, maneə və ya məhdudiyyət olmadan insanın istədiyi kimi seçə və hərəkət edə bilmə vəziyyətidir. Azadlıq, başqa şəxslərin hüquqlarına hörmət etdikləri, heç kim tərəfindən zorla maneə törədilməməsi və dayandırılmaması şərti ilə istədiyi kimi hərəkət edə biləcəyidir. Azad olmayan bir ölkədə azadlıq konseptini dilə gətirən və zəngin Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə edib aforizmlər, paremioloji vahidlər yaradan şair azadlıq və həqiqət anlamı bildirən sintaktik konstruksiyalar yaratmışdır.

“İnsan-azadlıqdır, azadlıq-insan”

“Azadlıq neyidir bir qəlbin səsi” [86, c.3, s. 351];

“Azadlıq uğrunda çarpışır insan”

“Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı... [86, c.3, s. 199].;

...İnsan oğlu bu aləmə göz açdığı gündən bəri,

Azadlığın məşəlinə qurban olmuş pərvanə tək...” [86, c.3, s. 99].

Həqiqət axtarışında olan insan oğlu vicdanı bir həqiqət kimi qəbul edərək onun məzarının əbədiyyət olduğunu söyləmişdir. Səməd Vurğunun həqiqət haqqındakı aforizmləri bu gün də dillər əzbəridir.

“Tarixin ağ saçlı bir qanunu var:

Zülmət oynasa da bir an göylərdə

Tutulmaz günəşin üzünə pərdə”

Vicdan dedikləri bir həqiqətdir-

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...”

“Həqiqət! İncədir qəlbin, fəqət dönməz iradən var!”

“Ədalət! İxtiyarın var can alsan haqqa hörmətlə!” [85, c.2, s. 246].

“İnsanın azadlığı seçimindədir, lakin bu seçim alternativ olanda mümkündür. Alternativ azad cəmiyyətdə ola bilər, belə ki, totalitar cəmiyyətdə məlumatın alınması və alternativin öyrənilməsi mümkün deyil, çünki bu zaman insanların şüuru ilə manipulyasiya edilir” [33, s.187]. Azadlıq, həqiqət və vicdan anlayışları Səməd Vurğun poeziyasında intensiv şəkildə paremioloji vahidlərin tərkibində reallaşır.

10. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında ölüm konsepti

Ölümün və ölümdən sonrakı həyatın mövcudluğu bəşər yaranandan bəri insan oğlunu maraqlandırmış, ölüm konsepti həmişə şair və yazıçıların əsərlərinin mövzusu olmuşdur. Yer üzündə həyatını başa vuran hər kəsin ruhu bədənini tərk edib müvəqqəti həyatından əbədi həyata köç edir. Hər bir sivilizasiyanın ölüm və ölümdən sonrakı həyata münasibəti fərqli olub. İnanç sistemi və din aparıcı amillərdən biridir. Cəmiyyətlərin ölümə baxışı post-modern təcrübələri zamanla dəyişsə də, əsas din və ənənə ilə formalaşmışdır. Ölümə müxtəlif mənalar aid edilsə də, bəzən hətta ölümsüzlük üçün də söylər göstərilmişdir. Yer üzündə ölüm qorxusu şüurdan asılı olmayan bir anlayışdır, çünki ölümün nə olduğunu bilməyən heyvan belə ondan qorxur və qaçmağa çalışır.

Bədii ədəbiyyatda ölümə münasibət fərqlidir: Bəzən ona bütün əzabların, ağrıların sonu, bəzən arzuların, həyatın sonu olaraq yanaşılır.

Səməd Vurğunun əsərlərində də ölüm konseptindən intensiv şəkildə istifadə edilmişdir:

“Ölüm bir iblisdir, həyat bir mələk!

Varlığı izləyir heçlik kölgə tək...” [86, c.3, s. 381].

Bəzən şairin aforizmlərində ölüm və həyat, bayram və matəm üz-üzə qoyulur:

“Bir bayram sözü var, bir də ki, matəm,

Nəşə bir aləmdir, qüssə bir aləm” [86, c.3, s. 206].

Şair çiçəyin solmasını insan ölümü ilə müqayisə edərək metafora yaradır:

“Vaxtsız yaradanda, solanda çiçək

Bu qanunsuz işə ağrıyır ürək” [86, c.3, s. 102].

Vaxtsız ölümü dəhşət adlandıran Səməd Vurğun özü də onu sevənləri vaxtsız tərk etdi.

*“Ən böyük dəhşətdir, ən böyük zülm,
Hər vaxtsız doğuluş, hər vaxtsız ölüm”* [86, c.3, s. 234].

Bütün digər sənətkarlar kimi Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş bütün paremioloji konstruksiyalarda nə qədər həyat və yaradılış mövzusu aktualıq kəsb edirsə, o qədər də bu konseptlərin əks qütbü olan ölüm konsepti yer alır.

11. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında gözəllik konsepti

Gözəllik zamandan kənar bir anlayışdır. Filosofların dediyi kimi, “gözəllik” Tanrının dünyaya bəxş etdiyi bir hədiyyədir. Bu əlaqə yalnız nisbətə deyil, həm də ruhla bağlıdır. Bir qadına, kişiyyə, bir rəsmə və ya bir detala diqqət yetirdiyiniz zaman, obyekt və ya subyekt fiziki mənada qızıl nisbətə sahib olsa belə, ruhun tələblərini yerinə yetirir. Fərdlər çox vaxt "gözəllik" sözündən sevdikləri insanları və ya sevdikləri mənzərələri təsvir etmək və onlarda qoyduğu izi başqalarına çatdırmaq üçün istifadə edirlər. Bir insanın gözlərini, təbəssümünü, üzünü, əllərini təsvir etmək və ya bir mənzərənin dənizini, ağaclarını, yaşıllığını çatdırmaq və bunu "gözəl" sözü ilə düzgün ifadə etmək olar. Gözəllik sözü həm də bir çox romanlara, şeirlərə, mahnılara, pyeslərə mövzu olmuş bir sözdür. Ədəbi əsərlərdə yazıçıların, şairlərin, filosofların gözəllik haqqında aforizmləri və sitatları dəfələrlə yazılıb. Gözəllik insandan insana fərqli olsa da, hər kəs müsbət mənə ifadə etmək üçün istifadə edir. Gözəllik, müsbət bir vəziyyətin bir insanda buraxdığı izi çatdırmaq üçün tez-tez istifadə olunan bir sözdür.

Gözəllik anlayışı Səməd Vurğunun əsərlərində xüsusi yer tutan mövzulardandır. Səməd Vurğunun gözəllik haqqında aforizmlərinin bəzilərini belə sıralamaq olar:

“Gözəllik! Canlı bir sənət, əzəldən ömrə zinətdir!”

“Gözəllik ağlarsa, gülərmi şair?”

“Gözəllik eşqindən yaranmış səhər”.

“Bizim böyük dünyamız da gözəlliklər dünyasıdır.

Hər könülün sığınacağı bir məhəbbət dəryasıdır” [86, c.3, s. 391].

Ətrafında, onu əhatə edən insanlarda, təbiətdə, əşyalarda gözəllik axtaran şairin bu haqdakı fikirləri, düşüncələri onun yaratdığı aforizmlərə hopub.

12. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında məhəbbət və səadət konsepti

Sevgi insanlararası münasibət və başqa bir varlığa dərin məhəbbətdir. Sevgi ən yüksək fəzilət və ya yaxşı vərdəşdən tutmuş ən dərin şəxsiyyətlərə sevgiyə, ən sadə həzzə qədər bir sıra güclü, müsbət emosional və psixi vəziyyətləri əhatə edir. Lüğət kitablarında deyilir ki, eşq sözünün lüğəvi mənası eyni kökdən olan və “sarmaşiq” mənasını verən asekə ilə sıx bağlıdır. Buna əsasən, sarmaşiq əhatə etdiyi ağacın suyunu özünə hopdurduğu, onu soldurduğu, zəiflətdiyi və bəzən də qurutduğu üçün bu hiss sevgi adlanır, çünki hədsiz sevgi aşiqin sevdiyindən başqası ilə olan marağını kəsir, ona görə ki, aşiq insanı sevmir, o saralır və quruyur.

Şairin yaradıcılığı məhəbbəti tərənnüm edən aforizmlərlə, paremioloji vahidlərlə çox zəngindir:

*“Əsrlər dolanır, dəyişir zaman,
Məhəbbət əbədi bir ehtiyacdır”* [86, c.3, s. 45];
*“Eşqsiz yaşayan donuq bir insan,
İçini qurd yemiş boş bir ağacdır”* [86, c.3, s. 52];
*“Məhəbbət hər zaman ötən bir quşdur,
Demə bu dastanlar uydurulmuşdur”*[86, c.3, s. 54];
*“Lakin məhəbbətin hökmü yamandır
O qəlbi titrədən bir xoş kamandır”* [86, c.3, s. 286].

Bu aforizmlər paremioloji vahidə keçid halındadır. Səməd Vurğunun əsərlərindəki bütün əsərlərdə məhəbbət konsepti əsas bir xətt kimi keçir.

“Sənətdə dahiliyin meyarı xalq məhəbbəti, el sevgisidir. Xalqın yaddaşı tərəzidir, məhək daşdır. Hər şeyi ölçüb-biçir, ağır ağır çəkir, yüngülü yüngül”. Adı danışığı da şeir olan Azərbaycan xalqının məhəbbətini qazanmaq, sevimlisinə çevrilmək şair üçün ən böyük səadətdir. Elini, obasını, yurdunu, yuvasını sevməyən, xalqı ilə gülüb, xalqı ilə ağlamayan sənətkar sevilə bilməz.

*“Səadət zamanla məkana bənzər-
Onun nə ölçüsü, nə hüdudu var”*
*“Səadət –gənclikdir, adı-gələcək!
Onun gözlərində həyat eşqi var”*.

“Günəş kimi bayraq çəksin üfüqlərdə hər səadət”.

“Yalnız səadətlə ucalır şeir”

“Səadət sözü var bir də cahanda,

Tale ulduzu tək onu hər yanda

Daima izləmiş keçən nəsillər” [86, c.3, s. 361].

“Şairin xalq yaradıcılığından bəhrələnib yaratdığı aforizmlər yüzlərlədir. Bir çox hallarda isə şair bədii fikrin poetik ifadə gücünü, mənə tutumunu artırmaq, misranın yükünü sanballı etmək məqsədilə “Zər qədrini zərgər bilər”, “İki qılinc bir qına sığmaz”, “Arıdan bal tutan barmağın yalar”, “Üzük qaşla, arvad ərlə tanınar” kimi onlarla folklor nümunəsini olduğu şəkildə şeirə gətirmişdir.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji konstruksiyaların konseptual baxımından öyrənilməsi atalar sözlərinin etimologiyası ilə də sıx bağlıdır. *“Etimologiya kimi əsaslı bir elm sahəsi dar linqvistik problematika çərçivəsində qala bilməz, o şübhəsiz ki, dil hadisələrini digər səpgili hadisələrlə bağlılıqda öyrənməlidir. Bu anlamda fikrimizcə folkloristika və semiotika kimi keçid elmlərlə əməkdaşlıq daha məqsədəuyğun olardı”* [134, s. 114-120].

Paremioloji konstruksiyaların etimologiyasını öyrənmək, onların daxili aləminin milli təfəkkürlə bağlılığını mümkün qədər aşkarlamaq, tərkibində olan dərin qatları üzə çıxarmaq, simvolik semantikanın yaranmasında komponentlərin dəqiq dərəcəsini göstərmək deməkdir. E.S.Kubryakovaya görə, *“...koqnitiv elmin vəzifələri: – bilik təsəvvürləri sisteminin və informasiyanın işlənməsi və təkrar işlənməsinin təsviri, öyrənilməsi, eyni zamanda insanın koqnitiv qabiliyyətlərinin vahid mental mexanizmdə təşkilinin ümumi prinsiplərinin tədqiqi, onların qarşılıqlı əlaqə və təsirlərini müəyyən etməkdir”* [112, s. 8-9].

Sevgi, məhəbbət, səadət Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərin ana sütununu təşkil edir. Paremioloji konstruksiyalar sadəcə bir dil vahidi kimi yox, həm də didaktik xüsusiyyət daşıyır. Səməd Vurğun tərəfindən yaradılmış aforizmlər onları oxuyan hər bir kəsə sevgi və məhəbbət hissləri aşılayırlar.

3.3.Paremioloji vahidlərdə modallıq

Kompleks formada başa düşülsə modallıq paremioməkanda təşkil edilmiş mürəkkəb sistemdir - paradigmatik, quruluş, assosiativ bağlılıq, subyekt əlaqəli münasibətləri ilə əlaqədar atalar sözləri və məsəllərin cəmidir.

Dünya dillərində modallığın ifadə vasitələrinin miqdarı dəyişsə də, əsas növləri olan prosodik, leksik və qrammatik vasitələr dillərin hamısı üçün eynidir. *“Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən biri modal sözlərdir”* [1, s. 6].

Dilçilikdə modallıq geniş və dar anlamda təhlil olunur. *Birinci olaraq modallıq mülahizənin məntiqi modallığı səviyyəsində qəbul edilir və formal məntiqə daxil olan zərurilik, mümkünlük, gerçəklik anlamları ilə bağlı olaraq məhdudlaşdırılır. Modallığın bir çox xüsusiyyəti var* [47]. Belə ki, modallıq nitqin məzmununa münasibətini ifadə edən semantik kateqoriyadır. Modallıq prinsipdir, psixologiyada hisslərin xassəsidir, psixoterapiya metodudur.

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində paremiyaların filoloji araşdırılmasının yetəri qədər uzunmüddətli ənənəsinin olmasına baxmayaraq (V.İ.Dal, A.A.Potebnya, F.İ.Buslaev, Y.M.Sokolov, V.P.Adrianova Perets, M.A.Rıbnikova və s.), filoloji dilçiliyin bu bölməsi paremiyaların xüsusiyyətləri və dilçilikdəki durumu haqqında yetəri qədər dəyişməz təsəvvürün formalaşmadığı sahələrdən biridir. Paremioloji vahidlərin özəlliklərindən biri də məhz modallıqdır. Modallıq latın sözü olub modalis-modal, modus-ölçü, üsul deməkdir. Yəni danışanın fikrinə və məzmununa münasibətini, nitqin hədəf nöqtəsini, ifadənin məzmununun gerçəkliklə bağlantısını ifadə edən semantik kateqoriyadır. Modallıq linqvistik universaldır və təbii dilin əsas kateqoriyalarına aiddir.

“İndiki dövrdə modallıq geniş anlama sahib olan termindir. Dilçilikdə də “modallıq” termininin müxtəlif izahına rast gəlmək olar. Modallıq hadisəsini dilçilik, psixologiya və fəlsəfə kimi elm sahələri öyrənir. *“Modallıq cümlənin əsasında durur; əsasən, danışan subyektin aktiv fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Cümlədə ən azı hansısa modallıq ifadəsi yoxdursa, ona cümlənin mənasını əlavə etmək olmaz”* [96, s. 100].

Dil strukturunun “modallıq” termini müxtəlif səviyyələrində məna həcmində, qrammatik xüsusiyyətlərinə və dil strukturunun müxtəlif səviyyələrində tərtib etmə dərəcəsinə görə bircinsli deyil.

Bu nəzəriyyənin əsasını rus alim V.V.Vinoqradov qoymuşdur. Alimin fikrincə, hər hansı düşüncə ifadəsi və duyğu dildə var olan metodlarla gerçəkliyi əks etdirir. Əlavə olaraq, həm də modallığı da ifadə edə bilir [101, s. 91].

Dünya dilçiliyində modallığı ilk dəfə araşdıran S.Balli olmuşdur. Alim bu haqda yazırdı: *“Bir cümlədə və ya ifadədə hər hansı modallıqla qarşılaşmırıqsa, ona cümlənin anlamını əlavə etmək qeyri-mümkündür”* [96, s. 280]. S.Balli apardığı araşdırmasında nəticəsində iki fundamental məna müəyyən etmişdir: diktum (lat. dictum - söz, ifadə) və modus (lat. modus - yol). Atalar sözlərinin və məsələlərin tədqiqində modallıq önəmlidir.

Sintaktik nəzəriyyədə belə qənaətə gəlmək olar ki, cümlə linqvistik ünsür kimi tamamlayıcı xüsusiyyətləri olan predikativlik və modallıq kateqoriyası əsasında əmələ gəlir. “Predikativlik” anlayışının çağdaş qrammatik ədəbiyyatda hamı tərəfindən razılaşılmış ümumi şərh yoxdur. Bütün cümlələri onları qeyri-kommunikativ vahidlərdən ayıran ümumi xüsusiyyətidir.

Modallıq elə bir anlayışdır ki, dərin araşdırma tələb edir. Dilçilik bizə bu hadisənin mükəmməl şəkildə araşdırılmasını tələb edir.

Modallığı dilçilik mürəkkəb dil kateqoriyası kimi anlayır. Bu kateqoriya informasiyanın gerçəkliyə və danışanın fikrinə münasibətini özündə əks elətdirir. Bu səbəbdəndir ki, ifadədəki modallığı başa düşmək və cümlədə onun ifadə metodlarını təyin etmək lazımdır. Dünya dillərində modallıq bir-birindən tamamilə ayrıdır və bu səbəbdəndir ki, modallıq hər dildə özünəməxsus şəkildə özünü əks etdirir. Modallıq kateqoriyası dilçilikdə alimlər üçün böyük maraq yaradır. Bu və ya digər bir dilin quruluşunu və özəlliklərini meydana çıxarır, həmçinin sintaktik kommunikativ-praqmatik kateqoriya olmaqla bərabər, ayrı kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətlərə sahib olan mürəkkəb dil hadisəsidir. Bu xüsusiyyətlər istənilən quruluş və mənanın predikativ vahidləri üçün konstitusiya kimi qəbul olunur. Prinsipcə bu kateqoriyalar strukturun: cümlə ifadəsi olub-olmaması və yaxud göstərilən cümlə quruluşlarının

tam neytrallaşdırılmasının baş verdiyi frazeoloji tipdə hər hansı bir sinkretik vahidi təmsil edib-etməməsi; onların cümlə strukturu üzərində yaradılmış frazeoloji vahidlər və ya atalar sözü vahidləri olub-olmaması üçün həlledici rol oynayırlar. Bu baxımdan da aforistik konstruksiyalar da xüsusi önəmə sahibdir.

Aforizmlərin, həm də aksiomatik ifadələrin dildə çox vaxt predikativ vahidlərlə, yəni cümlə-ifadələrlə təmsil olunmasını söyləmək obyektiv baxımdan onların modal xüsusiyyətlər cəhətdən müəyyən müşahidələrdən keçirilməsini şərtləndirir.

Modallığa indiyə kimi predikativ kateqoriya olaraq nə məntiqdə, nə də qrammatikada yekun tərif verilməmişdir. Biz bu vəziyyətdə sintaksis üzrə tədqiqatlarda və dərsliklərdə təqdim olunan modallıq anlayışından çıxış edirik. Bu məqamda modallığın məntiqi əsasını diqqətdən qaçıрмаq olmaz.

M.V.Lyapon modallıq haqqında yazır: *“Mühakimə modal keyfiyyətləri... modallığın linqvistik konsepsiyası üçün bələdçi rolunu oynaya bilməz, çünki onlar nəinki təbii dildə həyata keçirilən təqdimatın obyektivləşdirilməsi vasitələrinin semantik diapazonunu tükəndirmir, hətta ifadənin etibarlılıq dərəcəsini izah etməyə bağlantılı olan məna çalarlarının diapazonunu da təkrarlamır”* [118, s. 14].

Aforizm-aksiomlar qeyri-real modal alamları (bua daxildir: sualedici, arzuolunan, fürsətlər, motivasiya, zərurilik) gerçəkləşdirmir. Bu struktur yəni konstruksiyalar ya inkarın ya da təsdiqin təsbitində ifadə olunan real modallığın (assertivlik - insanın xarici təsirlərdən və qiymətləndirmələrdən asılı olmamaq, öz davranışlarını ayrı şəkildə tənzimləmək və buna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti) anlamının fəaliyyət əhatəsidir. Belə ki, modallıq baxımdan aforizm-aksiomlar sırf bircins elementlərdən ibarətdir, yəni homogen materialı təmsil edir. Bu homogenlik sayəsində onların məntiqi-linqvistik modallığı özünü büruzə verir:

Bu struktura xas olan bəzi reaksiyanın mənası, öz varlığının subyektiv dərk olunması onun modal oriyentasiyasını, ümumi gerçəklik modallığında iştirak edən funksiyaları göstərir. Gerçəklik modallığının önəmi verilən misallarda olduğu kimi, tək-cə birbaşa dəyəri olan quruluşlara xas deyil. Pozitiv ifadənin gerçəkliyinin önəmi metaforik müqayisə vəziyyətində da açıq və ya dolaylı şəkildə görünür.

Bəzi hallarda danışan şəxs aforizm-aksiomların modal mənasını açır. Şərhlər və izahlar daha çox bu konstruksiya ilə təmsil olunan orijinal semantik oriyentasiyaya, məzmununun gerçəkliyinin “mərhələ-mərhələ” izahı istiqamətində yönəldilir.

Görünür ki, bu cür hallarda aksiomun fərdi modallığı və kontekst durumu bir-birinə uyğun vəziyyətdədir. Bu paralellikdə aksiomun modal mənası dəqiqlik və mənalılıq qazanır və səthi baxışda bu konstruksiyaların “modal siması” ciddi şəkildə vahid və inteqrasiya olunmuş kimi görünə bilər. İstənilən sərbəst cümlə kimi, aforizm-aksiomlar da mətndə bu mətnin qanunlarına uyğun mövcud olur və daha çox aforizm-aksiomlar arsenalına genetik olaraq daxil edilmiş və onun istinad əlaqəsinin “valentliyinə” uyğun gələn mümkün modal funksiyaya uyğunlaşır. Buna əsasən demək olar ki, aforizm-aksiomların invariant təsdiqin düzgünlüyünü və ya inkarın doğruluğunu iki yöndən izləmək olar:

A) aforizm-aksiomlar paralel modallığın ifadə vasitəsi olaraq kontekst mühit ilə özünü göstərir.

B) aforizm-aksiomlar passiv modallıq izahının digər leksikoqrammatik elementlərini özündə birləşdirən konstruksiya kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci funksiyada aforizm-aksiomun fəaliyyəti onlar üçün önəmsizdir. Həmçinin, analiz edilən strukturların klassik cümlələrlə subyektiv və obyektiv modallığın ziddiyyətinin qurulmasına şərait yaradan başqa bir genetik bağlantını da izləmək çətin deyil: Məsələn,

“Dostu yaman gündə sınırlar. Ey şah!

Mənim vicdanıma şahiddir Allah,

Sizin uğrunuzda candan keçərəm

Şərbət əvəzinə zəhər içərəm” [86, c.3, s. 203],

“Düz deyil, qüvvətin, zorun yeri var

Qüvvətə güvənər aciz olanlar

Məhəbbət işində qüvvət yaramaz

Yenə deyirəm ki, səbr edin bir az”... [86, c.3, s. 205],

Aforizm-aksiomlar mikromətnin modal əsasıdır və mətn bütövlüyünün təşkilində spesifik sistemli silsilələrdir, yəni arxitektonik funksiyasını yerinə yetirməklə bütövlük və əlaqə ifadə etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Onların tərkibində aktiv modallıq elementlərinin olması əhəmiyyətsizdir, sonuncu üçün xarakterik deyil. Paremioloji vahidə əlavə aktiv modallıq resurslarının daxil edilməsi yalnız bu strukturların deyil, bütövlükdə, bütün mikromətnlərin konnotativ qüvvəsini çoxaltmaq metodu olaraq xidmət göstərir. Bunu aşağıdakı nümunələrlə göstərmək olar: Məsələn,

“Məhəbbət qüvvətlə yaşamaz qoşa ...

Eşqə atılan ox tez çıxar boşa...

Əzəldən dünyada bir qanun da var:

Ürəyə hökm etmək ürəklə olar!...” [86, c.3, s. 227],

“Nolsun... bu cinayət deyildir, mənçə,

Şəxsi taleyini duymayan bir kəs

Başqa bir tale də yarada bilməz” [86, c.3, s. 279],

Bu nümunələrdə əsas modal funksiyası modal çərçivə funksiyasıdır, modal çərçivə bəzən aktiv modallığı ifadə edən qeyri-ənənəvi vasitələrlə: intonasiya və determinant elementlərlə “zənginləşir”.

Danışan şəxsin kommunikativ münasibəti, şübhəsiz, bir konstruksiya – cümlə ilə məhdudlaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. Burada əgər eyni mətnə semantik ziddiyyəti gücləndirmək üçün məna baxımından bir-birinə əks olan ifadə yoxdursa, aforizm-aksiomları özündə ehtiva edən mikromətnlər vahid modal əsasa sahibdir. Bu səbəbdəndir ki, tədqiq edilən aforizmlərin hərtərəfli modal xüsusiyyətləri üçün bu vahidləri mətnə yerinə yetirdikləri semantik və arxitektonik funksiyalar cəhətdən izləmək vacibdir.

Ümumiyyətlə, modallıq gerçəkliyin “mən” nitq subyektinin –natiqin linqvistik tipləşdirilmiş baxımından təsviri kimi anlaşılırsa, onda ifadənin “subyektiv” başlanğıcının mütləqləşdirilməsinə istiqamətləndiriləcək, bu vaxt emotivliyin və modallığın bir-birindən ayrılması problemlə xarakter alacaq. Bu baxımdan bir çox

araşdırmaçılar cümlənin ümumi mənasını yox, predikativ vahidin strukturunun elementlərini önə planda tuturlar.

Belə anlaşılır ki, hər hansı dəyişmədə bir cümlənin konstitusiyaya xüsusiyyəti kimi predikativlik onun ilk, dəyişməz mahiyyətini dəyişə bilmir. Başqa sözlə desək, yuxarıda göstərilən konstruksiyaların etimoloji baxımdan ilkin formalarına xas olan predikativlik bu yaradıcı formalarda heç bir halda neytrallaşdırılmır: *“predikativlik struktur modeli, abstrakt cümlə nümunəsinin atributu, tərkib hissəsi olan propositiv semantikanın xassəsidir”* [117, s. 107-110]. Modallıq danışanın mövqeyindən müəyyən edilir. Alimlər belə hesab edirlər ki, *“bu, danışanın baxış bucağından, onun dəyərləndirə mövqeyindən qurulan müəyyən münasibətdir”* [117, s. 109]. Modallıq onunla ifadə olunur ki, *“müəllifin fikrin reallıqla əlaqəsinin mahiyyətinin açılmasında”* ifadə olsun və gerçək hadisənin var olma rejimi tərəfdən reallığı əks etdirsinsin.

Modallıq *“müəllifin fikrin gerçəkliklə bağlılığının mahiyyətinin çözülməsində”* öz əksini tapır [118, s. 18] və ya gerçək hadisənin modus rejimi baxımından reallığını əks etdirir. Bu təriflər E.Aqrıkolanın *“Modallıq danışan şəxsin şəxsi fikrinin dəyişmə qanununun təzahürüdür”* fikri ilə üst-üstə düşür [117, s. 121].

Zaman keçdikcə konstruksiya hissələrindən birinin ixtisarından sonra inkişaf etmiş portativ versiya bəzi mətnlərdə və ya hər hansı situasiyada etimonun və kvaziformanın bir-birini əvəz edə bildiyi sərhədlər çərçivəsində kvazivariantının modal qiymətləndirici semantikasının eksklüziv daşıyıcısına çevrilir. Bu zaman dərhal aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir: etimonun və kvaziformanın semantik hərəkətinin radiusu heç bir şəkildə adekvat hesab edilə bilməz. Əlimizdəki tək fakt budur ki, etimonun təkə ümumi bilik prezumpsiyası ilə bir variantı var və kvazi-formalar sonsuz saydadır. Kvazi-formada nöqtəli modal qiymətləndirməni həyata keçirilməsi üçün etimonun ümumi modal platforması vacibdir.

Kvaziformanın modallığı, etimondakı kimi, *“əbədi”* olmasa da, fərdi olaraq unikaldir. Kvaziformaların modal nümunəsi üzərindəki araşdıralar belə nəticəyə gəlməyə imkan yaradır ki, bu konstruksiyaların sabit-spesifik modallığından danışmaq olduqca mürəkkəbdir, çünki onların modal nümunəsi təkə ilkin, sabit

modal strukturun kvaziformanın ikinci dərəcəli, təsadüfi modal fiqurunun dialektik toqquşması fonunda əmələ gəlir. Etimonun semantik quruluşu təkəcə daralma cəhətdə, ümumi, tam ümumiləşmiş mənadan nöqtəbənöqtə situasiyaya tərəf sürüşməsi baxımından dəyişikliklərə məruz qalır.

Kontekstdən qıraqda bu cümlənin yetərincə informativ dəyəri yoxdur. Öncədən məlumatı olmayan oxucu üçün etimonun ilkin əsası olmalıdır. Son konstruksiyanın, yəni strukturun modal obrazının–məlum paremiyaların kvaziformasının anlaşılması bütün mətnin modal qüvvəsindən asılıdır ki, bu da təkəcə ifadənin modallığını–kvaziformanı aydınlaşdırmağa bilər. Bir sözlə desək, bu vəziyyətdə mətn tamamilə kvazikonstruksiyanın qeyri-adi modallığını ifadə edir.

Beləliklə, paremiyaların orijinallığı özünü onunla büruzə verir ki, onlar minimal mətnlərin mahiyyətini özündə əks etdirir. Bu özəlliklər paremiyaların informativliyində, semiotik quruluş və semantik motivasiyasında özünü göstərir.

Modal komponentli paremiyalar obyektiv reallığı ifadə edərək zaman və məkanda insanın həyat fəaliyyəti haqqında informasiyanı özündə ehtiva edir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilin paremioloji məkanı dünyanın milli dil mənzərəsinin bir parçası olaraq diqqətə alınmalıdır.

3.4. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji konstruksiyaların struktur xüsusiyyətləri

Paremioloji vahidlər və aforizmlər, zərbi-məsəllər ilk növbədə dil vahidi, sintaktik konstruksiyalardır. Məhz bu səbəbdən də paremioloji konstruksiyalar dilçilik baxımından tədqiq olunmalıdır. Səməd Vurğun poeziyasında işlənən paremioloji vahidlər, aforizmlər müəyyən sintaktik quruluşa malikdir. Z.Ə.Əlizadə yazır: *“Xalqımızın ictimai şüurunun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin... leksik-semantik xüsusiyyətlərinin və sintaktik-üslubi yükünün tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir”* [35, s. 236]. Dildəki bütün paremioloji vahidlərin əmələgəlməsi mürəkkəb və çoxaspektli bir proses olub tarixi qədim zamanlara

söykənir. Xalqın dilinin inkişaf mərhələləri, xalqın həyat təzi və dünyagörüşü, mənəviyyatı tamamilə paremioloji vahidlərdə, məsələrdə əks olunur. Hər bir paremioloji vahiddə bəşər bədii fikrinin inkişafı yaşayır. Xalqın mənəviyyatının formalaşmasında böyük rola malik olan paremioloji vahidlər sadə və mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar şəklində dildə reallaşırlar.

Paremioloji vahidlər, qanadlı sözlər, aforizmlər frazeologiyanın daxilində öyrənilədiyi üçün məsələyə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi prizmasından baxmaq daha qənaətbəxşdir. Çünki paremioloji vahidlər də frazeoloji birləşmələr kimi sabit və dəyişməz olur, fikir hər ikisində də şəkildə ifadə edilir, xarici dillərə tərcümə olunmur. Struktur baxımdan hər ikisi təktərkipli cümlənin növlərində olan ümumişəxslə, şəxssiz cümlə şəklində formalaşmağa bilər.

Dilçiləri paremioloji konstruksiyaların quruluşu və funksional semantikasi daha çox maraqlandırır. Paremioloji vahidlərin struktur xüsusiyyətlərini öyrənən alimlər üçün bu dil vahidlərinin mənşəyi və etimologiyası maraqlı olmur. *“Amma xalqın təfəkkür kateqoriyalarının folklor abidələri zəminində araşdıran müəlliflərin belə bir məsələyə məhəl qoymamağını başa düşmək bir o qədər də asan deyil. Qətiyyətlə demək olar ki, xalqın obrazlı təfəkkürünün, onun konkret predmet təfəkkürünün, onun hətta mifik təfəkkürünün və düşüncə tərzinin qaynar xətlərindən biri atalar sözləri sferasından keçir [29, s. 23].*

Paremioloji vahidlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını müşahidə etdikdə görürük ki, paremioloji vahidlərin sintaktik quruluşu daha çox qısalmağa, optimallaşmağa doğru inkişaf edir. Paremioloji vahidlər inkişaf edərək sonda frazeologizmlərə çevrilir. Beləliklə, çoxkomponentli paremioloji vahidlər zamanla komponentlərini azaldır. Mürəkkəb cümlə tipində olan paremioloji vahidlər isə sadə cümləyə çevrilir. Atalar sözlərinin ilkin mənbəyində çox vaxt sintaktik bütövlər və ya çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr durur. Onların sonrakı inkişafı ancaq sadələşməyə doğru gedir. Əsas semantik məna saxlanılmaqla sintaktik quruluş sadələşir, poetik forma alır.

Paremioloji konstruksiyalar dildə yaranır, nəticədə bütün kateqorial sintaktik parametrlər baxımından adi cümlələrlə eyniləşdirilir. *“Fikrimizcə, belə vəziyyət optimal hesab oluna bilməz. Çünki analizə cəlb olunmuş vahidlər predikativ*

konstruksiyaların və sabit frazeoloji strukturların xassələrini özündə cəmləşdirmiş sinkretik materialı təmsil edir” [79, s. 19].

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlər və aforizmlər müəyyən predikativliyə malik olur. Paremioloji vahidlərin predikativliyi cümlənin semantikasına ilə də bağlı olub, əsasən cümlə quruluşunun xüsusiyyətini təyin edir. Predikativlik atalar sözləri və məsələlərin, aforizmlərin özəyini, bir sözlə, canını təşkil edir. Paremioloji vahidlərdəki predikativlik funksional mahiyyət daşıyır. K.M.Abdulla yazır: *“Predikasiya- cümlədə (söz birləşməsindən fərqli olaraq) məlumatın məzmununun həqiqətə olan münasibətidir. Dilçilikdə predikativlik məntiqi-qrammatik hadisə hesab olunur və sadə cümlə növünün təyin edilməsində meyarlarından biri olaraq qəbul edilir” [6, s. 9].* K.M.Abdulla çox doğru olaraq söyləyir ki, predikativlik cümlənin-paremioloji vahidin, aforizmin formalaşmasında əsas prinsip hesab edilir. Paremioloji konstruksiyaların predikativliyi cümlənin məzmunu ilə bağlı olub, funksional-simvolik semantika ilə müəyyənləşir. *“Paremioloji vahidlərin predikativliyi– konstruksiyanın konseptual-işarə nüvəsi ilə sabitləşir” [39, s.163].* Məhz semantik və üslubi baxımdan fərqli mənalar ifadə edə bilmə imkanlarına malik olduqları üçün paremioloji konstruksiyalar nitqdə fəal şəkildə istifadə olunur. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlər və aforizmlər struktur baxımdan fərqli olsa da, oxşar mənalar ifadə etməsi ayrı-ayrı struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində rol oynayır və dildə çox müxtəlif sintaktik struktur formaları şəklində üzə çıxmasına imkan verir. *“...bu sahə ilə bağlı araşdırmalardan birində qeyd olunduğu kimi, frazeoloji sinonimlər fərqli və ya eyni strukturlu dil vahidləri kimi, motivləşmiş obrazlı və fərqli semantik çalarlı ifadələr olmaqla funksional üslubi xüsusiyyət daşıyır” [133, s. 81].* Bu xüsusiyyətlər paremioloji konstruksiyaların dildə fəal işləkliyi ilə seçildiyini və onların müxtəlif struktur-qrammatik tiplərinin göstərdiyini bir daha təsdiq edir. Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə paremioloji konstruksiyaları araşdırmaq, onların fərqli struktur tiplərini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək faydalı və əhəmiyyətlidir. Paremioloji konstruksiyaların ünsiyyət prosesində intensiv şəkildə işlənməsi onların nisbətən sadə sintaktik quruluşa malik olmasından xəbər verir.

Paremioloji vahidlər frazeologiyanın tərkibində öyrənilsələr də, onlar quruluşca frazeologizmlərdən fərqlənir. Frazeologizmlər quruluşca qeyri-predikativ və predikativ olduğu halda paremioloji vahidlər yalnız predikativ şəkildə dildə reallaşır. Səməd Vurğunun əsərlərində yer alan paremioloji konstruksiyalar predikativ strukturlu olmaqla cümlə şəklində formalaşmışdır. Qrammatik quruluşuna və sintaktik strukturuna görə isə onlar müxtəlif qrammatik formalarda özünü göstərə bilər. Heç bir cümlə predikatsız işləyə bilməz. P.S.Popov göstərir ki, “...*hökm subyektivsiz də ola bilər. Bu zaman o öz quruluşunu itirmir, lakin hökm heç zaman predikatsız ola bilməz*” [123, s. 78].

Göründüyü kimi məntiqi-qrammatik hadisə kimi qeyd olunan predikativlik cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarı sayılır və zaman, şəxs vasitəsilə formalaşaraq, leksik vahidlərin varlıq haqqında məlumat verməsi ilə təzahür edir.

Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər və aforizmlərin struktur baxımdan sadə və mürəkkəb cümlə şəklində özünü göstərdiyini, onların hər iki struktur tipinin dildə işləkliyini nəzərə almaqla sadə və mürəkkəb cümlə strukturlu paremioloji vahidlərin hər birini ayrılıqda təhlil edib araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Bütün bu xüsusiyyət və əlamətlər paremioloji vahidlərə xas spesifik qrammatik formaların olduğunu göstərir. Bu zaman onu da qeyd etmək zəruridir ki, təhlilə cəlb etdiyimiz paremioloji vahidləri struktur-qrammatik baxımdan təhlil edərkən aydın olur ki, onlar yalnız cümlə şəklində var olub dildə reallaşır.

Semantik və üslubi baxımdan fərqli mənalar ifadə edə bilmə imkanları paremioloji vahidlərin dildə fəal izlənilməsinə və onların qrammatik baxımdan, ən müxtəlif struktur tiplərinin meydana gəlməsinə şərtləndirir.

“...*Hər bir paremioloji frazeoloji vahidlər cümlədir, hər bir klassik cümlə isə paremioloji frazeoloji vahid ola bilmir. Paremioloji frazeoloji vahidlərdə sabit mənalılığın, müşahidə olunmaması artıq sübut edilmiş nəzəri qənaətdir və bu, transformasiya prosesində tərcümə vahidi kimi mütləq nəzərə alınmalıdır*” [2, s. 13].

Bu xüsusiyyət paremioloji vahidlərin dildə fəal işləkliyi ilə seçildiyini və onların müxtəlif struktur-qrammatik tiplərinin mövcudluğunu bir daha sübut edir.

Aparılan araşdırmadan belə qənaətə gəlirik ki, Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərin sintaktik konstruksiyaları Azərbaycan dilində işlənən paremioloji vahidlərin quruluş özəlliklərini əks etdirərək ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxmır.

3.4.1. Predikativ strukturlu paremioloji vahidlər

Predikativlik hər bir cümlənin, o cümlədən paremioloji konstruksiyaların canını, özəyini təşkil edir. Burada məqsəd ad az sözlə çox şey ifadə etmək məqsədi güdür. Məsələn: İşləməyən dişləməz, yolçu yolunda gərək, nə əkərsən, onu biçərsən və s. Cümlələr, o cümlədən paremioloji vahidlər predikativ sintaqmlardır. Ağamusa Axundov predikativ sintaqmların cümləyə uyğun gəldiyini və bir qayda olaraq, kommunikativ səciyyə daşdığını qeyd edir [13, s. 155]. Predikativlik daşıyan dil vahidlərinə, əsasən, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər daxildir. Bəzi alimlər atalar sözlərini predikativ frazeologizmlər adı altında öyrənməyin tərəfdarı olsalar da, bu məsələnin özü də mübahisəlidir. Məsələn, H. A. Bayramov atalar sözlərinin frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsinin tam əleyhinə olub. Alim yazır: *“Atalar sözləri, ibarələr. aforizmlər, hikmətli sözlər adlarını çəkdiyimiz müxtəlif səciyyəli ifadələr Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri olmadığından filologiyada, o cümlədən dilçilikdə bunlardan “frazeologiya” adı altında bəhs etmək məqsəduyğun deyildir”* [23, s. 52]. Lakin bununla belə Ə. M. Dəmirçizadə, Z. Ə. Əlizadə, M. M. Mirzəliyeva, Q. Ç. Mahmudova və digər dilçilər atalar sözləri və məsəlləri, aforizmləri frazeologiya bölməsində öyrənməyi labüd hesab edirlər.

Azərbaycan atalar sözlərinin dil xüsusiyyətlərinin mahir tədqiqatçısı Z. Ə. Əlizadə qanadlı ifadələri, ibarələri, aforizmləri də frazeologiyada öyrənməyin tərəfdarıdır və öz tədqiqat əsərlərində bəhs etdiyimiz dil vahidləri hərtərəfli şəkildə araşdırmışdır [35, s. 89].

Dildə paremioloji vahidlərin çoxluğu o dilin xəlqiliyinə dəlalət edir. Mirzə İbrahimova istinad edən A.A.Axundov yazır: “Gözəl bədii söz ustası olan Mirzə İbrahimov özünün “Bədii dil və süjet haqqında” adlı məqaləsində yazır: *“Səməd*

Vurğun şeirlərinin xalq arasında bu qədər sevilməsi və yayılmasının mühüm bir səbəbi də bədii dil formalarına əməl etməsidir, əsərlərində dilin gözəl və sadə, təbii və mənalı olması, yəni xəlqiliyidir” [14, c.2, s. 218]. Dilin xəlqiliyinin əsas göstəricilərindən biri də dildə frazeologizmlərin və paremioloji vahidlərin intensiv şəkildə işlənməsidir. Məhz bu baxımdan Səməd Vurğun yaradıcılığı, Səməd Vurğun dili çox xəlqi və xalqa yaxın dildir. Şairin işlətdiyi paremioloji vahidlərin əsas göstəricisi isə predikativlikdir.

“Predikativliyi inkar etmək cümlə quruluşunda olan vahidləri frazeoloji sistemdən kənarlaşdırmaq, onları ayrıca qruplaşdırmaq cəhdlərinə aparıb çıxarır ki, bu da dil vahidlərinin müəyyən qisminin müəyyənləşdirilən siniflərindən heç birində yer almadığını əsaslandırmaq tələbini ortaya atır” [61, s. 116]. Beləliklə, müəllif ciddi cəhdlə cümlə şəkilli frazeologizmlərin tərəfindədir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, frazeologizmlər həm birləşmə tipində, həm də cümlə konstruksiyasında mövcud olur. Atalar sözləri, məsəllər, aforizmlərdə isə predikativliyin olması labüddür. Ona görə də bu tip dil vahidləri məhz cümlə tipində var olurlar. Digər bir Azərbaycan dilçisi N.Seyidəliyev də frazeologiyada cümlə tipli frazeoloji vahidlərin varlığını qəbul edir. Alimin fikrincə, onlar bitmiş bir fikri bildirməklə sintaktik vəzifə daşıyır [71, s. 40].

Bildiyimiz kimi, insanın nitq prosesində hazır ünsürlərdən istifadə olunur. Bu dil ünsürləri hazır leksik vahidlər, hazır birləşmələr və ya cümlələr də ola bilər. Dilimizdə istifadə etdiyimiz hazır leksik vahidlər söz səviyyəli frazeologizmlərə, birləşmə tipli dil ünsürləri qeyri-predikativ frazeologizmlərə, cümlə tipli hazır dil ünsürləri isə cümlə tipli, yəni predikativ quruluşlu frazeologizmlərə uyğun gəldiyi halda, Səməd Vurğunun dilində işlənən paremioloji vahidlər yalnız cümlə tipində mövcud olaraq özündə predikativliyi hifz edir. Bəzi paremioloji vahidlərdə şəxs xəbərlik şəkilçisi olmasa belə predikativlik mütləq olur: Nümunə:

“El gücü-sel gücü, dəstəbədəstə

İgidlər yeridi qaçaqlar üstə” [86, c.3, s. 89].

Bu nümunədə “El gücü, sel gücü” paremioloji konstruksiyası işlənmişdir. Lakin cümlədə şəxs xəbərlik şəkilçisi yoxdur. Digər nümunələrə nəzər salaq:

*“Bu gün matəm, sabah bayram,
Əzəldən böylədir aləm”* [86, c.3, s. 175];

*“Ən böyük dəhşət, ən böyük zülüm,
Hər vaxtsız doğuluş, hər vaxtsız ölüm”* [86, c.3, s. 378].

Belə paremioloji konstruksiyaların semantikasının bilinməsi üçün fon biliklərinin varlığı zəruridir. Cümlə tipli paremioloji vahidlərə strukturca sintaktik vahid kimi baxmaq mümkündür.

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji konstruksiyaların böyük bir qismi şəxs-xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlə şəklində formalaşır. Nümunə:

“Daşlar atılanda meyvə kal düşər” [86, c.3, s. 24];

“Deyirlər kasıbın bilinməz goru” [86, c.3, s.25];

*“Lakin təbiətin öz qanunu var,
Meyvəni vaxtında tökür ağaclar”* [86, c.3, s 53].

Azərbaycan dilində bir atalar sözü var: “Ayı tələsməklə deyil, armud vaxtında yetişər”. Şair yuxarıdakı misrada bu atalar sözünü öz təbirincə dəyişərək istifadə etmişdir. Digər nümunələrə nəzər salaq:

“Namərdlik eyləməz, halal süd əmən” [86, c.3, s. 87];

*“Budur, Bəxtiyarı yandıran budur
Zamanın dərini zaman unudur”* [86, c.3, s. 90];

Bu cümlədə Azərbaycan dilində işlənən “zaman hər şeyi unutturur”, Türkiyə türkcəsindəki “zaman ən iyi ilacdır” kimi atalar sözü öz fonetik cildini qismən dəyişərək Səməd Vurğun poeziyasında reallaşmışdır;

*“Ürək qan dağıdan cana əməllə
Yer susuz yaşamaz, insan çörəksiz”* [86, c.3, s. 317].

Nümunə göstərdiyimiz cümlələrdə predikativlik şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin köməkliyi ilə formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş paremioloji vahidlərin və aforizmlərin çox böyük bir qismi məhz şəxs-xəbərlik şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Və bu kimi cümlələrdə predikativliyin ən bariz göstəricisi məhz şəxs-xəbərlik morfemidir.

Burada biz əsas fikrimizi predikat paremioloji vahidlər üzərinə yönəltməliyik. *“Predikativlik ən ümumi sintaktik kateqoriyadır, ifadə məzmununun həqiqətə olan münasibətini bildirir. Cümlədə ifadə olunan həm real (üç zamandan birində baş verən), həm də qeyri-real, arzu edilən, tələb olunan ola bilər. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri zaman, forma, modallıq kateqoriyaları və intonasiyadır”* [130, s. 466].

Cümlə tipli atalar sözləri müxtəlif konseptlər əsasında qurulur. Azərbaycan dilindəki atalar sözləri konseptual anlamlara sahibdir. Yaxın və ya eyni konseptual semantikaya sahib olan atalar sözləri sinonimlik və dubletlik yarada bilər. *“Konseptual məzmun məntiqi hökmün strukturunu müəyyən edir”* [27, s. 20].

Bəzənsə paremioloji konstruksiyaların tərkibində elə leksik vahidlər olur ki, onlara yalnız ya mürəkkəb sözlərin və yaxud frazeoloji vahidlərin tərkibində rast gəlirik. Nümunə:

“Bir də İlyas məsəl var:

El yığılsa bir yerə

Vallah, Kərən sındırar...” [86, c.3, s. 79].

Bəzi paremioloji vahidlərin və aforizmlərin tərkibində işlənmiş leksik vahidlərin xüsusi etimoloji tədqiqata ehtiyacı var ki, onlar haqqında tədqiqat aparılması mütləqdir.

Dilin az tədqiq edilən sahələrindən biri də “frazeoloji vahidlərin sintaktik tərkiblərlə ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər sintaktik funksiya yerinə yetirərkən həm cümlənin baş üzvü, həm də II dərəcəli üzvü ola bilər” [2, s. 6]. *“Dildə predikativlik məzmunca təkrarlarla və “özünə qayıdışla” əlaqəlidir. Yəni cümlələrdə işi görən şəxs ideyasının ifadəçisi olan mübtəda feili xəbərdəki yaxud da xəbərlilik şəkilçisinin varlığı ilə təkrar olunur cümlə sistemini örtmüş olur”* [80, s. 212].

Predikativlik cümlənin məzmununu gerçəkliliklə bağlamaqla onu ötürülən məlumat vahidinə çevirir. Predikativlik iki sintaktik kateqoriyanın – qrammatik zaman və şəkil vəhdətidir. Bəzən predikativliyə şəxs də aid edilir. Lakin bu, sözlər arasındakı sintaktik münasibətlərdən doğur və cümlənin təşkilinin başqa səviyyəsinə aiddir. Cümlə tərkibli cümlələrdə predikativliyin daşıyıcısı xəbər, təktərkibliyə isə baş

üzdür. Predikativlik subyektiv modallıqdan fərqlənir. Subyektiv modallıq nəql edənin nəql olunana münasibətidir.

3.4.1.1. Sadə cümlə quruluşlu paremioloji konstruksiyalar

Müasir Azərbaycan dilində cümlə qrammatik əsasların iştirakına görə iki yerə bölünür. Əgər cümlədə bir qrammatik əsas varsa sadə cümlə, iki və daha artıq qrammatik əsas varsa mürəkkəb cümlə adlanır. Predikativ paremioloji konstruksiyalar müstəqil cümlə sayılması səbəbindən onları sadə və mürəkkəb cümlə adı altında təsnif etmək olar.

Cümlə səviyyəsində olan paremioloji konstruksiyalar daxilində sadə və mürəkkəb cümlə quruluşunda olan atalar sözləri də vardır. Azərbaycan dilində predikativ paremioloji konstruksiyalar quruluş baxımından sadə və mürəkkəb cümlə növləri kimi formalaşır.

Sadə cümlə şəklində olan paremioloji sintaktik tərkiblər yaradır, cümlə üzvü vəzifəsində, həm cümlənin baş üzvü, həm də ikinci dərəcəli üzvü vəzifəsində çıxış edir. Sadə cümlələrin xəbəri də müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Predikativ paremioloji konstruksiyalar cümlə tərkibli və təktərkibli sadə cümlə növlərində reallaşır. Atalar sözləri və məsəllər xüsusilə də, paremioloji vahidlər təktərkibli cümlənin ümumi şəxsi növündə olur. Məsələn: cücəni payızda sayarlar, yıxılana balta vurmazlar, ölən arxasınca danışmazlar və s. Paremioloji vahidlərdə təktərkibli cümlələr cümlələrə nisbətə az istifadə olunsa da, lakonikliyi və emosionallığı ilə fikrin ifadəsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Səməd Vurğunun poeziyasında işlənən atalar sözləri, məsəllər və aforizmlərin çox böyük bir qismi ümumi şəxsi cümlə şəklində olanlardır. Səməd Vurğun poeziyasında işlənən atalar sözləri, məsəllər və aforizmlərin çox böyük bir qismi ümumi şəxsi cümlə şəklində olanlardır. Qeyd edək ki, *“atalar sözləri və məsəllərin böyük bir qismi bu formada (ümumi şəxsi cümlə formasında) təşəkkül tapmışdır”* [49, s. 184].

“Ümumi şəxslı cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş, bir ümumi qayda şəklını almış hökmlər mövcud olur ki, bu da paremioloji vahidlərin xarakterinə tam uyğundur” [40, s. 94]. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri, adətən, II şəxsin təkı, III şəxsin cəmində indiki, gələcək və ya indiki-gələcək (daha çox ümumi zaman məzmununu bildirir), qeyri-qəti gələcək zamanda olur, əmr, şərt feil şəkilləri ilə də ifadə oluna bilər. Belə cümlələrdə də xəbər üçüncü şəxsin cəmində olur. Ancaq birinci və ikinci şəxsin təkində və cəmində başa düşülə bilər, çünki buradakı fikir hamıya aiddir.

Dilimizdəki ümumi şəxslı cümlələrin çox işlənmə tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri birinci və ikinci şəxsin təkində də işlənir.

“Arxalıya arxa durma deməsinlər yamaqdı,

Arxasıza arxa dur ki, desinlər ki dayaqdı” [86, c.3, s. 304].

Göründüyü kimi “...ümumi şəxslı cümlələr həm ayrıca sadə cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri kimi işlədilir” [65, s. 244].

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərin heç də hamısı ümumi şəxslı cümlə şəklində formalaşmır. Səməd Vurğun əsərlərində işlənən paremioloji konstruksiyalar içərisində cümlə şəklində dil vahidlərinə də rast gəlinir. Səməd Vurğunun əsərlərində müəyyən şəxslı cümlə şəklində də paremioloji konstruksiyalara rast gəlinir. Məsələn, *Ürəyə hökm etmək ürəklə olar !...* [85, c.2, s. 227]; *Şərəf bir ziynətdir insan oğluna!* [85, c.2, s. 358].

3.4.1.2. Mürəkkəb cümlə quruluşlu paremioloji konstruksiyalar

Azərbaycan dilinin sintaksis nəzəriyyəsinə əsasən mürəkkəb cümlələr həyatda baş verən müxtəlif hadisələrin dialektika və təvəzilə müəyyən düzülüşə və struktura malik dil işarəsidir. Bu dil işarələrində hər hansı faktlar və amillər qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, səbəb və nəticə əlaqəsi göstərilir və müəyyən şərtlər qoyulur. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə quruluşunda olan atalar sözlərinin mətnlərini təhlil edərkən məlum olur ki, onların struktur- qrammatik quruluşu mürəkkəb cümlələrdən də təşkil olunmuşdur.

“...mürəkkəb quruluşlu atalar sözləri yalnız özünün sintaktik tənzimlənməsində mürəkkəb cümlələrlə eynidir-onların hər ikisi məlum olan sadə cümlələr modelinə görə qurulmuş ən azı iki predikativ komponenti istisna edir və bu predikativ vahidlər bir-biri ilə ya bağlayıcı vasitələrlə (tabesizlik və ya tabelilik) və ya intonasiya ilə (bağlayıcısız əlaqədə) bağlanırlar” [66, s. 10].

Bu baxımdan, bir çox dilçilər paremioloji konstruksiyaları mürəkkəb cümlənin həm tabesiz, həm tabeli növü şəklində təsnif etmişlər.

Səməd Vurğunun əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunan paremioloji konstruksiyalara rast gəlinir:

“Nə qansız həyat var, nə həyatsız qan” [85, c.2, s. 328];

Tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunan paremioloji konstruksiya:

“Ağzının dadını nə bilir kişi

Cibə tökərlər ki, qara kişmiş” [85, c.2, s. 148];

Tədqiqat zamanı müşahidə etdik ki, Səməd Vurğunun əsərlərində tabesiz quruluşlu paremioloji konstruksiyalar daha intensiv işlənmə tezliyinə malikdir.

Səməd Vurğunun əsərlərində işlənmiş və mürəkkəb cümlə quruluşunda olan paremioloji konstruksiyalarda sadə cümləyə keçidlər də yer alır. Mürəkkəb cümlə strukturunda olan atalar sözlərini təşkil edən reduksiya və kontaminasiya prosesləri nəticəsində mürəkkəb cümlə sadə cümləyə çevrilir. Səməd Vurğunun əsərlərində bəzən atalar sözlərini sadələşdirib poeziyasında istifadə etmişdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Dilimizdəki atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, paremioloji vahidlər ən vacib dil vahidləri kimi dilin formalaşmasında böyük önəm kəsb edir. Şairlər və yazıçılar tərənnüm və təsvir etdikləri hadisə və prosesi, obrazı, oxucuya daha inandırıcı və canlı boyalarla çatdırmaq üçün paremioloji vahidlərdən istifadə edirlər.

2. Dilçilikdə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər və qanadlı sözlər birlikdə paremioloji vahidlər termini ilə adlandırılır. Dünyanın bütün dillərində paremioloji vahidlər var və onlar dil daşıyıcılarının inam və etiqadını, düşüncə tərzini və adət-ənənəsini, etnokulturoloji xüsusiyyətlərini və milli mədəniyyətini özündə qoruyub saxlayır.

3. Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər-atalar sözləri və zərbi-məsəllər ayrıca bir lay təşkil edir. Tədqiqat zamanı şairin bədii yaradıcılığında dövrün digər şair və yazıçılarından fərqli olaraq paremioloji vahidlərin daha intensiv şəkildə işləndiyinin şahidi oluruq. Bunun əsas səbəbi kimi isə Səməd Vurğunun lap uşaqlıqdan şifahi xalq ədəbiyyatına yaxşı bələd olmasını, folklor nümunələrini mükəmməl bilməsidir.

4. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərdə omonimlik, antonimlik, sinonimlik sıx şəkildə rast gəlinir. Omonim, antonim, sinonim sözlərdən istifadə paremioloji vahidləri daha emosional və obrazlı edir. Paremioloji vahidlərdə omonimliyin, sinonimliyin və antonimliyin işlənmə intensivliyini araşdırdıqda şahidi olduq ki, şairin poeziyasında istifadə olunan paremioloji vahidlərdə ən çox sinonim sıralara və antonimliyə rast gəlinir. Onlarla müqayisədə omonimlik o qədər də intensiv işlənmə tezliyinə malik olmur.

5. Atalar sözləri müəllifsiz aforizmlər sayılır. Aforizmlər işlənərək müəlliflərini itirmiş, daha sonra isə atalar sözlərinə və frazeologizmlərə çevrilir. Əlbəttə ki, bütün bu proses çox uzun bir zaman kəsiyində baş vermişdir. Səməd Vurğunun əsərlərindəki bu tip paremioloji vahidləri araşdırarkən şahidi olduq ki,

şairin dilində işlənmiş, onun tərəfindən yaranmış bir çox ifadələr xalq arasında intensiv şəkildə işlənərək ümumişləklilik qazanmış və artıq atalar sözlərinə və yaxud frazeologizmə keçid mərhələsindədir.

6. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən atalar sözləri özləri də müxtəlif cür təsnif oluna bilər. Şair dilimizdə işlənən atalar sözlərini heç bir dəyişiklik etmədən istifadə etdiyi halda, həm də paremioloji vahidlər üzərində müəyyən dəyişikliklər edib əsərlərində onlardan istifadə etmişdir. Şairin özü tərəfindən yaradılmış, aforizm şəklində xalq tərəfindən qəbul edilmiş çoxlu miqdarda müdrik kəlamlar isə artıq atalar sözlərinə çevrilmişdir və ya çevrilmə məqamındadır.

7. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlər bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir. Şairin əsərlərindəki paremioloji konstruksiyalarda ən çox təkrar, məcaz, epitet kimi bədii təsvir vasitələri, inversiya, bədii sual, ellipsis kimi bədii ifadə vasitələri müşahidə olunur.

8. Səməd Vurğunun əsərlərində istifadə olunan paremioloji konstruksiyalar koqnitiv xüsusiyyətlər də daşıyır. Bu paremioloji vahidlərdə Azərbaycan xalqının ətraf mühitə baxışı, dünyagörüşü, təbiətə, cəmiyyətə, övlada, ata-anaya münasibəti öz əksini tapır. Şairin bədii irsindəki paremioloji konstruksiyalar çox rəngarəng konseptləri özündə əks etdirir.

9. Araşdırma zamanı müşahidə edildi ki, Səməd Vurğunun poeziyasında reallaşan paremioloji vahidlərdə, atalar sözləri və aforizmlərdə əsasən bu konseptlər işlənmişdir: vətən, çörək, qadın, ana, çörək, dünya, idrak, hünər, təbiət, torpaq, həqiqət, azadlıq, ölüm, gözəllik, məhəbbət.

10. Şairin yaradıcılığında işlənən paremioloji vahidləri konseptlər üzrə təsnif edərək bu nəticəyə gəlinmişdir ki, Səməd Vurğunun əsərlərində əsasən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən konseptlərə daha intensiv şəkildə yer verilmişdir. Bunlar əsasən bu konseptlərdir: yaxşı və pis konseptləri, xeyir və şər konseptləri, dost və düşmən, məhəbbət və nifrət konseptləri.

11. Səməd Vurğunun əsərlərindəki paremioloji vahidlərdə predikativlik və modallıq özünü göstərir. Səməd Vurğunun bədii yaradıcılığında işlənən paremioloji vahidlər sadə və mürəkkəb cümlə tipində formalaşır.

12. Səməd Vurğunun əsərlərində istifadə olunan paremioloji vahidlər ilk növbədə bir dil vahidi olub müəyyən sintaktik konstruksiyaya malik olur. Şairin poeziyasında istifadə olunan paremioloji vahidlərin böyük bir qismi predikativlik xüsusiyyəti daşıyaraq cümlə tipində reallaşır.

13. Səməd Vurğunun əsərlərində istifadə olunan predikativ paremioloji vahidlər sadə və mürəkkəb cümlə tipində olur. Şairin əsərlərində tərkibində bir qrammatik əsas yer alan sadə cümlə tipli sintaktik konstruksiyalar, tərkibində iki və daha çox qrammatik əsas reallaşan mürəkkəb cümlə tipli sintaktik konstruksiyalardan sayca çoxdur.

14. Danışanın öz ifadəsinin məzmununa münasibətini, nitqin hədəf təyinatını, ifadənin məzmununun reallıqla əlaqəsini ifadə edən semantik kateqoriya olan modallıq Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərdə reallaşmaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova, E.M. Azərbaycan və ingilis dillərində predikativlik və modallıq (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında):/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2011. – 21 s.
2. Abbasova, N.H. Paremioloji-frazeoloji vahidlərin (aforizmlərin) tərcümə problemləri (L.Tolstoy. “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında):/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2016. – 25 s.
3. Abdullayev, C.M. Səməd Vurğun poetikası / C.M.Abdullayev.–Bakı: Gənclik, – 1976. – 160 s.
4. Abdullayev, C.M. Səməd Vurğun və folklor: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 1962. – 25 s.
5. Abdullayev, Ə.M. Aktual üzvlənmə mətn və diskurs / Ə.M.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC NPM, – 2011. – 272 s.
6. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – 281 s.
7. Abdullayeva, S.Ə. Ekspressiv təsdiqlik və ekspressivlik inkarlıq, Azərbaycan dili materialları əsasında:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 1970. – 27 s.
8. Adilov, M.İ. Qanadlı sözlər /M.İ.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, –2019. – 456 s.
9. Adilov, M.İ. Sabit leksik birləşmələr / M.İ.Adilov. – Bakı: Elm, –2010. – 257 s.
10. Adilov, M.İ., Yusifov G.İ. Sabit söz birləşmələri. / Adilov M.İ., G.İ.Yusifov. – Bakı: Elm, – 2019. – 160 s.
11. Adilov, M.İ. Niyə belə deyirik? / M.İ.Adilov. – Bakı: Gənclik, – 1979. – 198 s.
12. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri/ M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1989. – 394 s

13. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, –280 s.
14. Axundov, A.A. Bədii dil və xəlqilik. Seçilmiş əsərlər: [2 cilddə]/ A.A.Axundov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2012. – 463 s.
15. Araslı, H.M. Nizamidə xalq sözləri və zərbi-məsəllər// SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, № 8, Bakı: Maarif, – 1942. – s. 98-102
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərtib ed. A.A.Axundov. – Bakı: Elm. – 2005. – 451 s.
17. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərtib ed. Ə.Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2006. – 792 s.
18. Babaşova, G.H. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2016. – 137 s.
19. Babayev, İ. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / İ.Babayev, P.Əfəndiyev. – Bakı: Maarif, – 1970. – 269 s.
20. Baxşəliyeva, Ə.Ş. Müxtəlif sistemli dillərdə “dost” və “düşmən” konseptlərinə müasir yanaşma və konseptlərin tədqiqi tarixi //– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №8, – s. 92-101.
21. Baxşəliyeva, Ə.Ş. Müxtəlif quruluşlu dillərdə paremioloji vahidlərin identik modelləri (rus, Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2008. – 28 s.
22. Bayramov, A.H. Səməd Vurğun: Milli və ümumbəşəri / A.H.Bayramov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 316 s.
23. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: Maarif, –1978, –176 s.
24. Bəylərova, A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar /A.M.Bəylərova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 207 s.
25. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1982. – 191 s.
26. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: ADU-nun nəşri, –1959. – 166 s.

27. Cəfərova, Ü.N. Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin paremioloji vahidlərində məkan kateqoriyasının tipoloji səciyyəsi:/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 27 s.

28. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti/ Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – 1962. – 270 s.

29. Erdoğan, A.M. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri (Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin materialları əsasında) : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2014. –150 s.

30. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri / T.Ə.Əfəndiyev. – Bakı: Elm, – 1973. – 232 s.

31. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti / T.Ə.Əfəndiyev. – Bakı: Elm, – 1980, –249 s.

32. Əhmədova, X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri (Azərbaycan və alman dilinin materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2011. – 28 s.

33. Əliyeva, Z.M. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri / Z.M.Əliyeva. – Bakı: Elm, – 2022. – səh.-320

34. Əliyeva, Z.M. Dilçilikdə konsept nəzəriyyəsi // Dilçilikdə konsept nəzəriyyəsi, “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 24-25 aprel, –2017. – s.151-156.

35. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı / Z.Ə.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 245 s.

36. İbrahimova, L.T. Frazeoloji Vahidlərin Azərbaycan dilində qarşılığının ifadəsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95- ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir inkişaf mərhələsində elm, təhsil və istehsalatın vəhdəti” mövzusunda keçirilən respublika elmi- praktik konfransının materialları, – Lənkəran: – 7-8 may – 2018-ci il, 84-86.

37. İbrahimova, L.T. Atalar sözləri və məsəllərin dilin frazeologiyasının zənginləşməsində rolu // İnteqrasiya mühitində Azərbaycan elminin qarşısında duran

vəzifələr” Mövzusunda Gənc Tədqiqatçıların (magistrant və doktorant) Respublika Elmi Konfransı, – Lənkəran: 21 Dekabr – 2018. – s.123.

38. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun dilində işlənən paremioloji vahidlərdə obrazlılığın qrammatik səviyyədə ifadəsi // – Bakı: Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika Elmi Konfransının Materialları: 2 cildə, – Bakı 03-04 dekabr – 2019, – s. 97-98

39. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun dilində işlənən elliptik cümlə formalı paremioloji vahidlər // “Tədris prosesində Elmi İnnovasiyaların Tətbiqi Yolları” Mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı, – Lənkəran: 7-8 may – 2019. – s.163-164.

40. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun dilində işlənən bədii sual cümləli paremioloji vahidlər // ADPU-da görkəmli dilçi-alim Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri” Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları – Bakı: – 25 iyul – 2019, – s. 94-96.

41. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğun yaradıcılığında işlənən antroponimlər və onların bədii xüsusiyyətləri // – Lənkəran: Elmi xəbərlər” jurnalı Lənkəran Dövlət Universiteti, Humanitar Elmlər, – 2020. – s. 63-71.

42. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirində üslubi maneralar // İnformasiya, Elm, Texnologiya və Universitet perspektivləri” mövzusunda doktorantların və gənc tədqiqatçıların onlayn Respublika elmi konfransının materialları, –Lənkəran: 18 dekabr, –2020. – s.182-183.

43. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğun yaradıcılığında “Novruz bayramı // Çağdaş dövəmdə Türk dünyasının aktual problemləri” adlı onlayn Respublika elmi konfransının materialları, – Lənkəran: – 24 dekabr – 2021. – s. 173-174

44. İbrahimova, L.T. Paremioloji vahidlər (atalar sözləri) və onların yazılı ədəbi dildə rolu // Filologiya məsələləri, № 15, – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – s.111-117.

45. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən paremioloji vahidlərdə - atalar sözlərində üslubi hadisələr // Filologiya məsələləri, № 10, – Bakı: Elm və təhsil. – 2019. – s.170-176.

46. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun milli ideologiya ruhlu şeirlərində üslubi maneralar // Filologiya məsələləri, № 9, – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s.34-42.

47. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğun yaradıcılığında milli toy adətləri və Novruz bayramı // Filologiya məsələləri, № 12, – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s. 290-296.

48. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun yaradıcılığında paremiyaların modallıq xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər” jurnalı Lənkəran Dövlət Universiteti, Humanitar Elmlər seriyası, Lənkəran, № 1, – Lənkəran: 2023. – s. 68-75.

49. İbrahimova, L.T. Paremeoloji vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətləri // “Elmi xəbərlər” jurnalı Lənkəran Dövlət Universiteti, Humanitar Elmlər seriyası, № 1, – Lənkəran: – 2024. – s. 29-36.

50. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun müdrik kəlamlarında dost konsepti // XVI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Şanlı Urfa-Harran Universiteti. Şanlı Urfa: – 24-26 oktyabr, 2024, – s. 584-588

51. İbrahimova, L.T. Səməd Vurğunun aforizmlərində təbiət konsepti // Yaşıl Dünya, Ətraf Mühit Naminə Həmrəylik Və İnkişaf Mövzusunda Respublika Elmi-Praktiki konfransın materialları, Lənkəran Dövlət Universiteti. – Lənkəran: – 23 dekabr, 2024. – 64-65 s.

52. Köçərli, F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: [3 cildə] / F.Ə.Köçərli. – Bakı: Maarif, – c. 1. – 1925. – 560 s.

53. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili/ A.M.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1985. – 405 s.

54. Mahmudova, A.V. Azərbaycan və ingilis dillərində “müdriklik” və “wisdom” konsepti: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2018. – 23 s.

55. Mahmudova, Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç.Mahmudova. – Ankara: Akçağ, – 2021. – 281 s.

56. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. [2 cildə] / N.B.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 512 s.

57. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində omonimlər və onların tipləri. Müasir Azərbaycan dili: [2 cildə] / N.B. Məmmədli., Abışov, E. – Bakı: Elm, – c.2. – 2022. – 628 s.
58. Məmmədova, Ü.Y. “Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin struktur-semantik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2013. – 51 s.
59. Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / Ə.M. Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 266 s.
60. Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. [2 cildə] / M.M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2009. – 279 s.
61. Mirzəyeva, A. Cümlə şəklində olan frazeologizmlər // İpək yolu, [Elektron resurs] URL: https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2018_2/14Mirzeyeva A.pdf
62. Mirzəyeva, G.Ə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətləri/ G.Ə.Mirzəyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022.– 200 s.
63. Mustafayeva, Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti/ Q.Mustafayeva. – Bakı: Elm, – 2010. – 389 s.
64. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya [3 cildə] /Red ed. Z.İ.Budaqova, A.Q.Ələkbərova. – Bakı: Elm, c. 1. – 1978. – 322 s.
65. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis [3 cildə] / Red.ed. Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 3.– 2007. – 424 s.
66. Nəbiyeva, S.Y. Mürəkkəb cümlə modeli üzrə qurulmuş atalar sözlərinin semantik-sintaktik təşkili: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2018. – 24 s.
67. Rəcəbli, Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik/ Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 304 s.
68. Sadıqova, S.A. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / S.A.Sadıqova, N.Hüseynova, N.Novruzova, Ş.Həsənli-Qəribova. – Bakı: Elm, – 2019. – 785 s.

69. Salayeva, F.V. Müasir koqnitiv paradıqma və frazeologiya. Müasir Azərbaycan dili.Leksikologiya [2 cilddə] / F.V.Salayeva. – Bakı: Elm, – c. 2. 2022. – 990 s.
70. Saləddin, Ə.M. Sabir və folklor / Ə.M.Saləddin. – Bakı: Gənclik, – 1969, – 41s.
71. Seyidəliyev, N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.F.Seyidəliyev. – Bakı: Araz, – 2006. – 324 s.
72. Seyidəliyev, N.F. Üslubi sinonimin rolu / Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya / N.F.Seyidəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. 2022. – 1150 s.
73. Səməd Vurğun aforizmləri / tərtib ed. İ.Sadiq. – Bakı: Azərneşr. – 2006. – 136 s.
74. Səməd Vurğunun aforizmləri /tərtib ed. İ.Sadiq. – Bakı: Vətənoğlu, – 2014. – 136 s.
75. Süleymanov, S.S. Səməd Vurğunun əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının izləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyət Fakültəsinin Elmi nəşriyyatı, – 2008. № 10, – s. 73.
76. Şəfizadə B.C. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan./ B.C.Şərifzadə.– Bakı: Elm,– 1996. – 324 s.
77. Şəmsizadə, N.Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi/ N.Ş.Şəmsizadə. – Bakı: Proqres, – 2012. – 434 s.
78. Talıbzadə, K.A. Sənətkarın şəxsiyyəti / K.A.Talıbzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 379 s.
79. Teymurova, G.A. Paremioloji konstruksiyalarının kateqorial-sintaktik xarakteristikası (Rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2013. – 24 s.
80. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi: [3 cilddə] / F.Y.Veysəlli, Q.Ş. Kazımov, İ.B.Kazımov. – Bakı: Elm, – c.3. – 2014. – 457 s.
81. Vəliyeva, X.X. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı, 2007. – 139 s.

82. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət: [2 cildə] / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Azər nəşr, – c.2. – 2010. – 610 s.
83. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili/ N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, –2008. –268 s.
84. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 264 s.
85. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
86. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 424 s.
87. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 2005. – 400 s.
88. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.5. – 2005. – 384 s.
89. Yusifova, G.İ. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 140 s.
90. Zeynallı, H.B. Azərbaycan atalar sözü / H.B.Zeynallı. – Bakı: Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyətinin nəşriyyatı, – 1926. – 111 s.
91. Zöhrab-Məscid, M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemləri (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 27 s.
92. İbrahimova, L.T. Samad Vurğunun eserlərindəki paremiyoloji birimlərdə anne və sevgi kavramı // Turan Stratejik Araşdırmalar Merkezi, TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, № 58, – İstanbul: – 2023. – 254-258.
93. Horkheimer, M., Adorno, Theodor, W. Sosyolojik Açılımlar. / M.Horkheimer, T.Adorno, Theodor. [Çev. Mehmet Sezai Durgun-Adnan Gümüş], Ankara: Bilgisu Yayıncılık, – 2015. – 256 s.
94. Karaman, E.D., Doğan, N. Annelik Rolü Üzerine: Kadının “Annelik” Kimliği Üzerinden Tahakküm Altına Alınması/ E.D.Karaman, N.Doğan. [Elektron resurs]: URL: <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/558864>.

95. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка. Издательство литературы на иностранных языках/ И.В.Арнольд. – Москва: Наука, – 1959. – 352 с.
96. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Литература. / Ш. Балли. – Москва: Изд-во Иностранная, – 1955. – 416 с.
97. Березин, Ф.М. К постановке проблемы языковых уинверсалий. Семантика и восточные языки / Ф.М. Березин. – Москва: Наука, – 1967. – 204 с.
98. Вайсгербер, Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л.Вайсгербер. – Москва: Книжный дом «Либроком», – 2009. – 232 с.
99. Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка/ Н.С.Валгина. – Москва: Высшая школа, – 1978. – 214 с.
100. Вильмош, Ф. Разработка общей теории пословиц // Паремнологический сборник / Ф.Вильмош. Москва: Наука, – 1978. – с.239.
101. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 3-е изд., испр. / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1986. – 640 с.
102. Гамидов, И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословицы / И.Г.Гамидов. – Баку: Сабах, – 2011. – 128 с.
103. Гладких, Р.В. Об одном из лексических соответствий в аспекте турецкой и русской лингвокультурологии: «Свет Звезды» / Р.В.Гладких // Карповские научные чтения: сб. науч. ст. Вып. 10. В 2-х ч. / редкол.: А.И.Головня [и др.]. – Минск : ИВЦ Минфина, – 2016. – ч. 1. – с. 225-227.
104. Горький, М. О литературе / М.Горький. – Москва, – 1953. – 256 с.
105. Даль, В.И. Толковый словарь живого велико-русского языка / В.И.Даль. – Москва: АСТ, 1998. – 279 с.
106. Дубровин, М.И. Английские и русские пословицы и поговорки / М.И.Дубровин. – Москва: Просвещение, –1993. – 169 с.
107. Иллюстров, И.И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках/ И.И.Иллюстров. –Москва: Наука, – 1915. – 480 с.
108. История религии в двух томах /– Москва: Наука, – 2002. – 267 с.

109. Кодухов, В.И. Общее языкознание / В.И.Кодухов. – Москва: Высшая школа, – 1974. – 303 с.
110. Костюченко, Ю.П. Количество и место омонимов в современном английском языке:/ Автореф. канд. дисс./ – Баку, 1954. – 26 с.
111. Краткий словарь когнитивных терминов / – Москва: МГУ, –1996. – 93 с.
112. Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // – Баку: Вопросы когнитивной лингвистики, – 2004. №1, – с. 6–17.
113. Кузнецова Т. Ф. Философия, философская культура, [Elektron resurs] URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-filosofskaya-kultura-gumanitarizatsiya-vysshego-obrazovaniya/viewer>
114. Кунин, А.В. Фразеология современного английского языка / А.В.Кунин. – Москва: Издательство: Международные отношения, – 1972. – 289 с.
115. Ларин, Б.А. О народной фразеологии (Доклад на X Республиканском совещании по диалектологии, Институт языкознания им. Потебни в Киеве, прочитанный.) // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – Москва: – 12 мая, –1977. – с. 158-168.
116. Левитская, В.В. Экспериментальные данные к проблеме смысловой структуры слова, Семантическая структура слова / В.В.Левитская, Москва: Наука, –1971. – 156 с.
117. Лингвистический энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. URL: – <http://tapemark.narod.ru/les/303b.html>
118. Ляпон, М.А. Из истории выражения модальности в русском языке/ М.А.Ляпон. – Москва: Наука, –1971. – 354 с.
119. Мезеника, М.В. Поговорим о поговорках // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1993. № 2, –с.51-52.
120. Никитин, М.В. Курс лингвистической семантики. Учебное пособие / М.В.Никитин. – Москва: Наука, СПб, –2007. – 819 с.

121. Ожегов, М.В. Лексикология культура речи / М.В.Ожегов. – Москва: Наука, –1974. – 676 с.
122. Пермяков, Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока/ Г.Л.Пермяков. – Москва: Наука, – Лабиринт, – 2007. – 179 с.
123. Попов, П.С. Суждение и его строение «Философские записки / П.С.Попов. – Москва: Наука, – 1953. – 78 с.
124. Рыбникова, А.М. Русские пословицы и поговорки / А.М.Рыбникова. – Москва: Наука, – 1961. – 178 с.
125. Серебренников, Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. / Б.А.Серебренников. – Москва: Наука, – 1983. – 318 с.
126. Сидорина, Н.П. Турецко-русский словарь пословиц и поговорок / Н.П.Сидорина. – Москва: Толмач, –2006. – с. – 352
127. Солодуб, Ю.П. СРЯ: Лексика и фразеология современного русского языка / Ю.П.Солодуб. – Москва: Наука: Флинта, – 2002. – 259 с.
128. Солодухо, Э.М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии/ Э.М. Солодухо. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, – 1977. – 160 с.
129. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: / Э. Р. Тенишев, Г. Ф. Благова, И. Г. Добродомов и др. – Москва: Наука, – 2001. – 821 с.
130. Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д.Стариченок. – Москва: Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – 811 с.
131. Тенишев, Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков // – Москва: Советская тюркология – 1973. №5, с. – 119-125.
132. Турецкие пословицы и поговорки // Turkeyua [Электронный ресурс]. – URL: <https://turkeyua.wordpress.com/>
133. Чернышева, И.И. Фразеология современного немецкого языка / И.И.Чернышева. – Москва: Высшая школа, –1970. – 199 с.

134. Эккерт, Р. Фольклористика, семиотика и этимология //– Вопросы исторической лексикологии. – Москва: Наука, 1974. №5, – с. 3-10.
135. Юсифов, Г. Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц: / Автореф. канд. дисс./ – Баку, 1969. – 26 с.
136. Ibrahimova, L.T. Ambiguity in paremiological constructions of Samad Vurgun//–XXIII International Science Conference “Scientific trends, solutions, theories and methods of development, – Bilbao, Spain: – june 12-14, – 2023. – s. 221-223
137. Johnson, D. Deirdre, Swanson, Debra, H. // “Invisible Mothers: A Content Analysis of Motherhood Ideologies and Myths in Magazines”, – Canada: Sex Roles, – July, p. 21-33, –2003. –198 p.
138. The Oxford Dictionary of Phrase, Saying and Quotation / Oxford: Oxford University Press, – 2002. – 2654 s. [Elektron resurs] URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>